

ספר זכרון
לבנימין דה-פריס

קובץ מחקרים
של חבריו ותלמידיו

ערוך בידי

ע"צ מלמד

בהוצאת

אוניברסיטת תל אביב, רשות המחקר
STICHTING FRONIKA SANDERS FONDS

ירושלים / תשכ"ט

לפי פליניוס הומצאה האספקלריא, speculum בלשוננו, בצידון. על כך מעידה גם המסורת שבתרגום יונתן⁸³, שמן החול בנחלת זבולון עשו כלי זכוכית ואספקלרין. המרחק שבין צידון ועכו, מקומו של חול הזכוכית המפורסם בעתיק, היה קטן, ולפי עדותו של סטרבו⁸⁴ העבירו חול זה לצידון, ושם הותך לזכוכית. מובן שאין כאן כל האמת, אין להניח שמקום היתוך החול ויצירת כלי זכוכית היה רק בצידון, כפי שהזכרתי כבר במקום אחר, היו מקומות רבים, שבהם יצרו כלי זכוכית. אלא שיש כנראה לצמצם דברי סטרבו אלה אולי רק לאספקלריא וכדומה. גם הזכוכית הצידונית המפורסמת כאן כהיום, גוצרה, לפחות בחלקה, בשביל השוק היהודי שהיה אז גדול מאוד בארץ ובחול'ל וזהיר מאוד בעניני טומאה וטהרה. ובעל כרחנו עלינו להניח, שאומני הזכוכית בצידון היו לפחות בחלקם יהודים. האספקלריא שימשה, כאמור, סחורת יצוא, אבל לא היה נפוץ בעם כאן. הוא היה כלי יקר אז, העם ברובו המכריע לא הכיר מכשיר זה מראיה עצמית, ומכאן הצמצום בשינויי השם הזה, הוא לא נשתבש בפי העם, אבל בשל כך עברו עליו גלגולי משמעות משונים ומכאן הקושי בזהויו. האספקלריא שימשה כמראה זכוכית שטוחה וקמורה כאחד, ויש שהשם הזה העבר על שמשות זכוכית לחלונות, שאף הן היו נדירות בארץ בתקופת התנאים, וכן השתמשו במונח זה ככינוי לעדשות שונות ששימשו לקרב את אובייקט ההסתכלות או להגדילו. כאן כנראה חוסר הכרת המכשיר הזה ואי פופולריותו, ובני אדם החליפו בזהויו ובשימושיו. גם הסודיות הרבה שאפפה בודאי יצירת מכשיר זה גרמה לבלבולים אלה. על כל פנים הדעה, שמשקפי ראייה הם יצירה מאוחרת הואיל ונזכרו במקורות ספרותיים יהודיים ולא יהודיים רק במאה ה-15 לספירה⁸⁵ וכן הזכוכית המגדלת שנוכרה רק במאה ה-13 לספירה⁸⁶ דעה זו אינה בטוחה כל כך. מזה שלא נזכרו בספרות אין ראיה לאי-קיומם, וכן אין ראיה בטוחה מזמן המקורות, שבהם נזכרו לראשונה דברים אלה, על זמן הופעתם של דברים אלה, כפי שכבר ראינו בהודמנויות שונות⁸⁷.

ירושלים, סיון תשכ"ו

יבוא כזה, הכלים שנוצרו ע"י לא יהודים הם טמאים, וכלי חרס אין לו טהרה אלא שבירה (כלים פ"ב מ"א), לפיכך מסתברת יותר אפשרות זו, שכלים אלה הוזמנו כאן ע"י סוחרים מחוץ לארץ, העבודה היתה זולה מאוד. הרבוי הטבעי העצום הוריד את ערכה עד כדי התחרות ככל שוקי העבודה בחו"ל.

(83) דברים לג יט (למעלה הערה 10).

(84) על הגיאוגרפיה 16, 758.

(85) H. Y. Zimmels, Magicians Theologians and Doctors, London (1952) P. 45.

(86) שם עמ' 46.

(87) הגה למשל תאורת רחובות, במרכיבים הגדולים כגון אנטוכיא, החלה לפי החוקרים הארכיולוגים רק במאה הרביעית, הואיל והסופרים המזכירים אותה הם בני המאה הזאת, ברם ממקורות שלנו הוכחתי שכבר במאה השנייה התקיימה תאורה כזאת ולא דוקא במרכיבים גדולים, אלא גם בערים בינוניות.

לישנא מעליא וכינויי סופרים בספרות התלמוד *

מאת

ע"צ מלמד

א.

"ירא את ה' בני ומלך" אומר החכם (מש' כד כא). מורא זה מטיל על האדם חובות רבות: להשמר בלכתו לבית ה' (קה' ד יז). ובהתפללו לפני ה' יהיו דבריו שקולים ומעטים (שם ה א). ואם בא להתרעם על הבורא אל יטיח דברים כלפי מעלה מתוך צערו, אלא ישים לב לכל מלה ומלה, שהוא מוציא מפיו, ואף לנעימת קולו יתן את לבו — "למה יקצוף האלקים על קולך" (שם ה). ואם עלה על דל שפתיו דבר שאינו לכבוד ה' יכנה. והוא הדין במלך בשר ודם: בדברו לפני המלך ישקול את מליו, כי "גהם ככפיר ועם מלך" (מש' יט יב), ואם ברצונו לומר דבר, שיש בו השפלה או גנות למלך, ישנה בדבריו.¹ למשל: משה רצה לומר לפרעה 'אתה בעצמך תרד אלי ותשתחוה לי, ומפני כבוד המלכות שינה ואמר, "וירדו כל עבדיך אלה אלי והשתחוו לי" (שם' יא ח). וכן לימדונו חז"ל²: "וירדו כל עבדיך אלה אלי — שאין ת"ל אלה אלא שסופך עתיד לירד בראשם, אלא (מלמד) שחלק כבוד למלכות"³. וכן פירשו את הפסוק רש"י ורשב"ם.

לפיכך אין אומרים 'קלל אלהים ומלך' אלא, ברך נבות אלהים ומלך" (מ"א כג יג). וכן אומרת אשת איוב לאיוב: "ברך אלהים ומות" (איוב ב ט). ובדברי חז"ל רגיל המטבע "ברכת ה'"⁴. ומפני כבודו של ר' אליעזר לא אמרו עליו 'נדהו' אלא, "ולבסוף ברכוהו"⁵.

¹ על כנויי סופרים ותיקוני סופרים במקרא — בספרי "פרשנות המקרא" (כ"ט). ועי' הע' 1. ועי' בפרק "תיקוני סופרים" בספרו של פרופ' שאול ליברמן "יונית ויונתן בארץ ישראל".

(1) פתיחת מאמרי "תיקוני סופרים וכינויי סופרים בספר איוב" בקובץ "הוד יוסף" לזכר הרב יוסף שלוש, ירושלים, תשכ"ו, עמ' לג.

(2) מדרי פסחא פ"ג, הו' הורוביץ עמ' 45, ועי' מ"מ וח"ג שם.

(3) וכדרכו מביא המדרש שורה של פסוקים שאף מהם הוא למד, שחולקים כבוד למלכות: שמ' ו יג, בר' מא טו, בר' מח ב, מ"א יח מו, דני' ג כו, ו כא.

(4) למשל מו"ק כו דע"א — אבל בירוש' פ"ג פג דע"ב: קללת השם; סנהד' נו סע"א — אבל בתוס' פ"ח ט הי"ד: ועל קללת השם (כ"ט ל"י). וכן בירוש' סנה' פ"ז כה סע"ב: קללת השם. המטבע "ברכת השם" אין במש' ולא בתוס'. וכנראה, שבבבל נטבע.

וידידי ד"ר צ"מ רבינוביץ נ"י חיזק את הנחתו זו, שבבבל נטבע המטבע, בראיות נוספות: ויק"ר פ"ז ג (הוצ' מרגליות עמ' שעד): על עשרה דברים נגעים באים... ועל חילול השם ועל קיללת השם (כך בכ"י ובל"י, וכ"ה בפיוטי יניי עמ' קמ, כ"י לונדון: קילול השם — בהשוואה ל"חילול — דפוס: ועל ברכת השם).

על ההבדל הזה שבין הירושלמי לבבלי עמד גם ר"ש ליברמן בפרק הנ"ל.

(5) ברכות יט א (ועי' רש"י), והתלמוד מדגיש, שבמש' לא נזכר דבר זה: "אפי' נדוי במתני לא תנן" (רש"י: הא דברכוהו בכרייתא הוא דתני לה).

וכך דרכם של חז"ל לכנות או לשנות ביטויים, שאינם לכבוד של מעלה. למשל:

(1) גטין נו ב: כסבור („טיטוס“) הרג את עצמו — במקום: את הקב"ה.
 (2) ברכות יד סע"ב: כל הקורא ק"ש בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו. ופירש"י: לישנא מעליא. כלומר: במקום לומר 'מעיד עדות שקר על ה'.'
 (3) ולהיפך הוסיפו תיבת „עצמו“ ככינוי גנאי לע"ז. ע"ז מא א: מקל שרודה את עצמו תחת כל העולם כולו כמקל⁶. צפור שתופש את עצמו תחת כל העולם כולו כצפור. כדור שתופס את עצמו תחת כל העולם כולו ככדור. ... סיף... שהורג את עצמו תחת כל העולם כולו [בסיף⁷]. ... טבעת... שחותם את עצמו תחת כל העולם כולו למיתה. רש"י: „תחת כל העולם לשון גנאי כלומר שרודה על כל העולם“. שתי התיבות „עצמו תחת“ הן תוספת לגנאי ובר"ה ל"י. ובבבא האחרונה ל"י בנוסח הספרדי⁸. אבל להלן מג רע"א לא ראו צורך לכנות, ושנינו: מניקה על שם חוה שמניקה כל העולם כולו. סר אפיס על שם יוסף שסר ומפיס את כל העולם כולו.
 (4) ת"כ בהר ט ד⁹: מלמד שכל המשעבד בהם למטן מעלים עליו כאילו [הוא] מש(ת)עבד (בהם למעלה) למעלן. — במקום: כאילו הוא משעבד אותי.
 (5) בסוטה לד ב דרשו את השם סתור בן מיכאל כך: סתור בן מיכאל (סתור)¹⁰ ססתר¹¹ מעשיו¹² של הקב"ה [בן]¹³ מיכאל¹⁴ שעשה עצמו¹⁵ מד. הדרשן חילק את השם „מיכאל“: מיכה — אל (ולא: מי כאל).
 (6) מגלה יא א (תענית ז ב): בעצלתים ימך המקרה... בשביל עצלות שהיתה להם לישראל שלא עסקו בתורה נעשה שונאו של הקב"ה¹⁶ מך... ואין מקרה אלא הקב"ה שנא' המקרה במים עליותיו.
 (7) סוטה מח סע"א: וישח אדם וישפל איש שגורמין שפלות לשונאו¹⁷ של הקב"ה¹⁸ ואין איש אלא הקב"ה שנא' ה' איש מלחמה. ועיני גבוהים תשפלנה שגורמין שפלות [לשונאיהם]¹⁹ של ישראל.

(6) כ"ימ: במקל.
 (7) כ"ימ, ושם: כסיף.
 (8) י"ל ע"י פרופ' שרגא אברמסון בהוצ' ביהמ"ד לרבנים בניי.
 (9) כנוסח כ"י רומי המודרש הובא גם ברש"י לתורה (ויק' כה נח).
 (10) כ"י מינכן ואה"ת.
 (11) כ"ימ: שסותר.
 (12) אה"ת: דבריו.
 (13) אה"ת.
 (14) כ"ימ ל"י בת"א.
 (15) ע"י: שונאו, רש"י: שונאו של הקב"ה.
 (16) באה"ת בתעני: נעשו שונאיהם של הקב"ה, וזוה נשתבש במנוה"מ: שונאי ישראל מך לפני הקב"ה. ועי' ד"ס במגלה שם אות כ'.
 (17) כ"ימ: לשנאו, אה"ת: לשונא.
 (18) כ"ימ ואה"ת: של מקום.
 (19) אה"ת וע"י, כ"ימ: גלרי לשנאיה.

ברור שהדרשן חילק את הפסוק: רישא — כלפי הקב"ה, וסיפא — כלפי ישראל.
 (8) שבת קד א: קו"ף קדוש רי"ש רשע מ"ט מהדר אפיה דקו"ף מרי"ש אמר הקב"ה אין אני יכול להסתכל ברשע. ופי' רש"י: מ"ט מהדר אפיה דקו"ף מרי"ש לישנא דמעליא הוא שאחוריו של רי"ש לגבי הקו"ף שאין הקב"ה רוצה להסתכל בפני רשע. כלומר היה צ"ל: אחוריה דרי"ש לקו"ף, ושינו מפני כבוד השכינה.
 (9) מגלה טו א: ומרדכי ידע את כל אשר נעשה מאי נעשה²⁰ אמר רב גבה המן²¹ מאחשורוש רב שימי בר חייא²² אמר גבה²³ מלכא עילאה ממלכא תתאה²⁴ [דלא עביד דינא]²⁵. ופי' רש"י: כינוי הוא להיפוך בלשון גקייה (אה"ת: כבוד).
 (10) יומא עז א: א"ל הקב"ה למיכאל מיכאל סרחה אומתך. אמר לפניו רבש"ע דיו לטובים²⁶ שבהם. לפענ"ד יש כאן כינוי מפני הכבוד, במקום: דייך הטובים שבהם.
 (11) וכשאי אפשר לכנות, או שאין הכינוי מספיק מוסיפים מלת „כביכול“. למשל — גטין נח א: כי פתאום יבוא השודד עלינו עליך לא נאמר אלא עלינו כביכול עלי ועליך בא שודד²⁷.
 (12) ב"ק עט ב: כביכול עשה („הגנב“) עין של מעלה²⁸ כאילו אינה שומעת. יש כאן כינוי כפול: כביכול וכאילו²⁹.
 ואף לכבודם של תלמידי חכמים וישראל מכנים. למשל:
 (13) יומא יב ב: אוי להם לשונאיהם של תלמידי חכמים שעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמים. אבל כמעט בכל כ"י ונוס': אוי להם לתלמידי חכמים³⁰ — בלא כינוי!
 (14) מכות י' ע"א: חרב על צוארי שונאיהם של³¹ תלמידי חכמים שיושבין ועוסקין בתורה בד בבד.
 (15) סוטה מא ב: תנא משמיה דר' נתן³² באותה שעה נתחייבו שונאי[הם] שלן³³ ישראל כלייה³⁴ שהחניפו³⁵ לו לאגריפס. אבל בתוס' סוטה פ"ז הט"ו: משום ר' נתן אמרו נתחייבו ישראל כלייה שחינפו וכר.
 (15*) ירוש' סנה' פ"א ל ע"ב: והקב"ה בא ונפרע משונאיהן של ישראל.

(20) כ"י א"פ ואה"ת, וכן הוגה בכ"י מ"ב, כ"י ל' ועלי גנייה: ידע, דפו': אמר.
 (21) הבי"ח: לבו של המן, כ"י פ': שגבה בלבו של המן.
 (22) כל הנוס', דפו' — באשגרה מלעיל: ושמואל.
 (23) כל הנוס', דפו': גבר.
 (24) כ"י מינכן: תחתאה.
 (25) כ"י א"פ ופי' גליון מ"ב וע"י.
 (26) כ"י מ"ב ור"ח: דיי טובים (ר"ח: הטובים), אה"ת: די טובים, כ"י א"פ ולי' וע"י א': דיים טובים.
 (27) אה"ת: השודד, ע"י ל"י בת"א.
 (28) אה"ת תוס' ומנוה"מ, שה"ג: של מטה.
 (29) ולפי שה"ג גם „מטה“ במקום „מעלה“.
 (30) ובכ"י א"פ בלשון יחיד: אוי לו לתלמיד חכם שעוסק בתורה ואין בו. כדאי לציין, שנקיי הדעת שבין יהודי פרס, כשמאיימים על בניהם אומרים: אוי לשונאיך אם תעשה כך וכך.
 (31) ר"ח ל"י בת"א.
 (32) כ"ימ ל"י בת"א.
 (33) כ"ימ וע"י.
 (34) יהודי פרס אומרים במקרים אלו: נתחייבו ישראל ליעשות ברכה.
 (35) כ"ימ: שחינפו, ע"י: שחנפו.

16) יומא עב רע"ב: אלמלי בגדי כהונה לא גשתייר משונאיהם של ישראל שריד ופליט. אבל בכי"מ: שריד ופליט מישראל.

17) סנה' צג רע"א: בשעה שיצאו חנניה מישאל ועזריה ככבשן האש באו כל אומות העולם וטפחו לשונאיהם⁸⁶ של ישראל על פניהם אמרו יש לכם אלוה כזה ואתם משתחווים לצלם.

18) ובמטבע זה, "שונאיהם של ישראל" השתמשו (בתרגום ארמי) גם ליחיד. בירושלמי ברכות פ"ב ה"ד ה ע"א מסופר על תינוק, שנולד ביום חורבן הבית, ואמו אומרת: "בעיני אנא מיחנקוניה סנאיהון דישראל" — במקום לומר, "מיינוקא" תלתה הקללה באחרים, וכן המנהג בין בני עדות המזרח. ופרופ' ל' גינצבורג מעיר⁸⁷: "ועד היום רגילות נשי היהודים ברוסיה ופולין לקלל בשעת כעסן את ילדיהן ולתלות הקללה באחרים והן אומרות הלואי שיהרג השונא ישראל".

19) ורגילים לכנות אף ב, "עצמן"⁸⁸. למשל — ב"ק צו ב: כאן בזמן שיד ישראל תקיפה על אומות העולם כאן בזמן שיד אומות העולם תקיפה על עצמן. — במקום: על ישראל.

וכן כתובות כו ב: לא שנו אלא שיד ישראל תקיפה על אוה"ע אבל יד אוה"ע תקיפה על עצמן וכו'.

20) עירובין מה א: כאן [בזמן] ששנצחו ישראל את אוה"ע כאן [בזמן] ששנצחו אוה"ע את עצמן. אבל בדפוס שלוניקי: את ישראל. ר"ח: בזמן שיד ישראל תקיפה על אוה"ע... ובזמן שיד בכרים תקיפה על ישראל...

21) מד"ת להופמן עמ' 6: משה שהיה אוהב לישראל ביותר... בלעם שהיה שונא לעצמו...

22) וכדרך שקראו לסומא, מאור עינים" (למשל חגי' ה ב) ובארמית, "סגי נהור" (רגיל), כך כינו, "חכם" במקום שוטה, ו"אמת" במקום שקר. ב"מ עה ב: ("מלוי בריבית") משימים משה רבינו חכם ותורתו אמת, ופי' רש"י: משה חכם לישראל נקט.

אבל בתוס' ב"מ פ"ו ה"ז (ירוש' ספ"ה י' ע"ד): שהן עושין את התורה פלסטר ואת משה טיפש.

23) ולפענ"ד במקום לומר 'בן זומא הציץ ונטרפה דעתו אמרו: בן זומא הציץ ונפגע (תוס' חגי' פ"ב ה"ג⁴⁰). ונ"ל שאין במקום אחר, "נפגע" בהוראה זו⁴¹. ובב"ר פ"ב ד' אומר ר' יהושע לתלמידיו: הלך לו בן זומא⁴². ולהלן שם: ולא שהו ימים קלים ובן זומא בעולם — פי': נפטר לעולמו ולשון נקיה הוא⁴³.

36) כל הנוס', בד"ח תוקן ע"י הצנזור: לרשעיהם; אה"ת: להם לישראל.
37) פירושים וחידושים בירושלמי, ח"א, עמ' 341.
38) וכך אומרים יהודי פרס: פלוני קלל את עצמו — במקום לומר: אתך.
39) כ"מ דופר שלו' ואוי' ור"ח (ע"י בסמוך).
40) בבלי חגי' יד סע"א, וע"י ירוש' עז ע"א וב"ר פ"ב ד'.
41) למשל שבת יג א: אין שוטה נפגע. ירוש' שבת פ"ו ח ע"ב: כאן משנפגע כאן עד שלא נפגע.
42) בירוש': הרי בן זומא מבחוק.
43) פי' בכ"י (תיאודור, עמ' 18, וע"ש), וע"י מ"כ.

ב.

ומכאן אנו באים לדרך הכינוי. בשבועות לו א מסופר: יתיב רב כהנא קמיה דרב יהודה ויתיב וקאמר (הא) ⁴⁴ מתניתין כדתנן ("יככה ה' וכן יככה אלקים זו היא אלה הכתובה בתורה") א"ל: כנה (ופי' ר"ח: אל תאמר יככה אלקים, אלא כך שנה: יכהו אלקים⁴⁵). יתיב ההוא מרבנן קמיה דרב כהנא וקאמר גם א"ל יתצד לנצח (יחתך ויסחך מאהל ושרשך מארץ חיים סלה) ⁴⁶ [וגר'] ⁴⁷ (תה' נב ז). א"ל: כנה (ר"ח: לא תקרא גם א"ל יתצד לנצח אלא גם א"ל יתצעה לנצח). תרתי למה לי. מהו דתימא הגי מילי מתניתין אבל בקראי ⁴⁸ (אימ' ⁴⁹ לא מכנינן. קמ"ל.

זאת בענין כינוי מגוף שני. ומגוף ראשון כיצד? סנהדרין קד ב: לא אליכם כל עוברי דרך (איכה א יב) — אמר רבא ⁵⁰ א"ר יוחנן מכאן לקובלנא מן התורה. ערוך (ע' קבל ג') מפרש: פי' שרגילים העולם לומר איני אומר כנגד הרעה שהוקרה לי דקאמא (= דקאמר) לא אליכם כלומר לא יבא עליכם פורענות. וכן כותב רש"י: כשאדם מודיע צערו לאחר צריך שיאמר לו לא תבא זאת לך כמו שבאה אלי כי קשה הוא לשמוע (= לשומע) שפעמים חוזרת עליו, והמקפיד על כך אין בו משום גיחוש... ל"א גג דמתרגמינן קבל כאדם שאומר לחברו לא כנגדך אני אומר... לא עליכם. נביא היה מתנווד על החורבן כאילו באה עליו צרה ומהפכה (נ"א: ומספרה) לאחרים ואומר להם לישראל לא תהא לכם צרה כזו. כמדומה לי נביא היה מדבר כנגד בני משה או כנגד עשרת השבטים, שלא הגלה נבוכדנצר.

אופן דבור זה רווח עד היום בעדות המזרח. ואף כשדורשים בצבור או קוראים בצבור (לא קריאת חובה — קריאת התורה⁵¹) מכנים. כלומר כשהקורא או הדרשן מגיע לפסוק או מאמר, שיש בו קללה או דבר גנאי בגוף מדבר או נוכח, מחליף אותו לגוף שלישי. כך שמעתי ת"ח ספרדי קורא: יעלו עשבים בלחייך — במקום, "בלחייך" (בע"י — ירוש' תענית פ"ד סח ע"ד), אלמלא חוני הוא גזרני עליו נידוי — במקום: אלמלא חוני אתה גזרני עליך נידוי (תענית פ"ג מ"ח). כדאי היה לחוב בעצמו על שפטר על דברי ב"ה — במקום: כדאי היית לחוב בעצמך שעברת על דברי ב"ה (ברכות פ"א מ"ג). ור' שלמה עדני מעיר על דרך זו ב, "מלאכת שלמה" למדות פ"ב מ"ג. שנינו במשנה: מה לך מקיף לשמאל שאני אבל... שאני מגודה... בכ"י קופמן ופרמא ב"פ: שני (וכי"ק מנוקד: שיי'ן צירה), וכן בכ"י מ' בפ"ב (פ"א ל' שם). ומעיר בעל מ"ש: שאני אבל וכו' כך צ"ל והשונה צריך לכנות שהוא אבל וכו' שהוא מגודה וכו'.

44) כ"מ ופי', כ"י פ': וקאמר כמתניתין.
45) וכן רש"י: הפוך דברך כנגד אחרים אמור יכהו וכן יכהו של תקללני.
46) כ"מ ופי' ואה"ת ורש"י.
47) כ"י פ' ואה"ת.
48) כ"מ ופי': קראי.
49) כ"מ ופי' וד"י.
50) נ"א: רבה, וע"י ד"ס.
51) והיו שכינו גם בקריאת התורה, ונגד נוהג זה שנינו (מגלה פ"ד מ"ט): המכנה בעריות משתקין אותו. ובבבלי (כה א): תני רב יוסף קלון אביו וקלון אמו. ובירושלמי עה ע"ג: בערייתא דאבוי

וכן בבכורות ח רע"ב (גם בכ"מ): ארור הוא מכל הבהמה וכו'. וכ"ה באה"ת גם בסע"א⁶⁶.

6 יבמות ק"ח א: תמות נפשה עם פלשתים (כ"מ: נפשי), וכן להלן ברש"י ד"ה צערא.

ב) כינוי לצורות של גוף א'.

1) מנחות קה סע"א—רע"ב: למחרת מביא אשמו ולוגו עמו ואומר אם מצורע הוא זהו אשמו וזהו לוגו. אבל בתוס' נזירות פ"ו ה"א: אם מצורע אני הרי זה אשמי.

2) כריתות יח רע"ב: הילכך אמרינן ליה אייתי אשם תלוי ואתני אי אכל ראשון שומן הוא אבל חלב ליהוי [ליה] כפרה ואי לא ליהוי גדבה.

3) ב"ק פ"ט מ"י: האומר לבנו קונם אי אתה נהנה משלי אם מת יירשנו. בחייו ובמותו אם מת לא יירשנו. נ"א: בחיי ובמותי⁶⁸.

וכן גטין כח א: הרי זה גיטך שעה אחת קודם מיתתו⁶⁹...

4) גטין פ"ו מ"ו (סו א): מי שהיה מושלך בבור⁷⁰ ואמר כל השומע את ד' קולו יכתוב גט לאשתו⁷²...; אבל בסיפא, שעוסק בבריא, לא כינו. וכן לא כינו גם בפ"ו מ"ג, משום שאי אפשר (ע"ש).

5) גדרים פ"ה מ"ו: א"ל לא נתת לי את שלך אלא שתהא אתה ואביך אוכלין ושותין ומתריצין זה לזה ויהא עון תלוי בראשו⁷³.

6) בבא בתרא קמו סע"ב—קמו רע"א: הרי שהיה חולה ומוטל במטה ואמרו לו נכסיו למי ואמר להן דומה שיש לו בן עכשיו שאין לו בן נכסיו לפלוני. היה חולה ומוטל במטה ואמרו לו נכסיו למי ואמר להן דומה שאשתו מעוברת עכשיו שאין אשתו מעוברת נכסיו לפלוני... — כך בכ"י ובר"י, ורש"ל הגיה לגוף א' (ע"י ד"ס). וכ"ה בגוף א' בתוס' כתובות פ"ד הט"ו.

7) סנהדרין ט ע"ב: פלוני רבעו לאונסו הוא ואחר מצטרפין להרגו. לרצונו רשע הוא והתורה אמרה אל תשת רשע עד. כינו במקום: רבעני לאונסי, לרצוני⁷⁴. וכן להלן י רע"א: פלוני בא על אשתי — יד רמ"ה: אשתו, כ"מ: בעל אשתו.

66) כיוצא בזה מצאתי במדרש לתהלים, "ערתת רחמים" של אבא מארי זצ"ל (נדפס בסוף הספר "כסא רחמים"), עמ' שכ"ה, שמעתיק: ופרעה שאמר הוא ועמו הרשעים.

67) שמ"ק, וכאן צריכה להיות אות א'. (בדפו' בטעות אחרי "ליהוי" הב').

68) כך בכ"י קופמן, ברלין, לידן וד"ג.

69) כך גם בכ"י, וכ"ה בסוכה כג ב בכ"י, ביבמ' סט ב: קודם (כ"י: קרוב) למיתתו, בגד' ג ב — כ"י: קודם למיתתו. בתוס' גטין ספ"ד/ו הי"א בכ"י ארפורט: קודם למיתתו, בכ"י: לפני מיתתו, בדפו': לפני מיתתי, וכ"ה בירוש' פ"ג מד סע"ד.

70) כל הנוס', דפו' ומשב"ב: לבור, וע"י מבוא לנוסח המשנה, ח"ב, 1122.

71) כ"י: והו' לו לי.

72) כך גם בכ"י, אבל בד"ג וכ"י וכ"י פרמא והו' לו: קולי, לאשתי. וכן העתיק הרמב"ם בהל' גרושין פ"ב הי"ג.

73) כך גם בכ"י, אבל בכ"י כ"ל ופי' והו' לו: בראשי.

74) וכ"ה בכ"י פלו' כאן ובכ"י ודפו' ביבמ' כה סע"א.

דרך זו מצויה בספרות התלמוד, הן בהלכה והן באגדה, הן בעברית והן בארמית. הן למדבר והן לנוכח, ושינו גם בפסוקים.

א) נפתח במה שסיימנו — בשינויים בפסוקים:

1) כידוע פותחת ברכת, "יוצר אור" בלשון, "יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא את הכל", והוא הפסוק בישע' מה ז, אלא שבמקום, "בורא רע" בא: ובורא את הכל. וכבר עמד על השינוי הזה התל' הבבלי (ברכ' יא רע"ב) ונתן את טעמו: לישנא מעליא. הפסוק בצורתו החדשה הובא גם במדרש: וכה"א עושה שלום ובורא את הכל⁵² מגיד שהשלום שקול כנגד הכל (ת"כ בחקותי ספ"א).

2) ב"מ ס ע"ב: קרי (ר"ב פפא בר שמואל) אנפשיה צדיק (= רבא) מצרה נחלץ ויבוא אחר תחתיו⁵³ — במקום: ויבא רשע תחתיו (משי' יא ה).

3) וכן הלשון, "כאשר עשה כן יעשה לו גמולו ישוב בראשו" (גטין מ ע"א, ב"מ קא ב) הוא לפ"ד כינוי הכתוב, "כאשר עשית כן יעשה לך גמולך ישוב בראשך" (עוב' טו).

אבל בכתובות פ"ט מ"א: "כתב לה דין ודברים אין לי בנכסך... בחיך ובמותיך" לא כינו הסופרים, שאין אשה בביהמ"ד. (אשה בי מדרשא לא שכיחא, מו"ק יח א).

4) כתובות קד א: ג' כתות של מלאכי חבלה... אחת אומרת (לפני הרשע) למעצבה ישכב[ון] ו אחת אומרת לו⁵⁵ ירד וישכב⁵⁶ את⁵⁷ ערלים⁵⁸ (יחו' לב יט).

5) סוטה ט רע"ב: וכן מצינו בנחש הקדמוני... אמר הקב"ה אני אמרתי יהא⁵⁹ מלך על כל בהמה וחיה (ו) עכשיו⁶⁰ ארור הוא⁶¹ מכל הבהמה ומכל חית השדה⁶². אני אמרתי יהלך⁶³ בקומה זקופה עכשיו על גחונו ילך⁶⁴. אני אמרתי יהא מאכלו מאכל אדם עכשיו עפר יאכל⁶⁵. אבל בתוס' סוטה פ"ד הי"ו — הכל לנוכח: אני אמרתי תהיה מלך וכו', וכן בב"ר פ"כ ה 187.

ובערייתא דאימיה. ופשוטה של משנה כפי הערוך (ע' כן, ובר"ה נסטרסו הדברים ע"י מעתיקים): "הקורא פסוק ערות אביו וערות אמו לא יגלה וכן כל העריות משתקין אותו ואומרים לו קרא הפסוק כמו שכתוב".

52) כך בכ"י רומי ובילי, וכך הובא ברש"י לתורה. אבל בת"כ ד"ו ובמדה"ג הוצ' נחום אליהו ראבינאוויץ: ובורא רע.

53) בכ"י המ' וע"י: נחלץ וגו'.

54) כ"י, אה"ת: תשכב. ע"י כמו במקרא (ישע' נ יא): תשכבון.

55) כ"י, אה"ת, ע"י כבמק': רדה והשכבה.

56) כ"י: בתוך.

57) כ"י: ואה"ת גו': בבור.

58) אה"ת: יהיה.

59) כ"י: אה"ת וע"י.

60) ע"י: יהיה.

61) כ"י: מכל בהמ' ומכל חיה.

62) כ"י וע"י: ילך.

63) וכן כ"י, אה"ת וע"י: גחונו תלך.

64) אה"ת וע"י: ועפר תאכל.

מפרנסני הרי היא מתה ושבעה בניה עמה⁸⁶. במקום: הרי אני ושבעה בני (כנוס' אה"ת).
17) יומא עו א⁸⁷: היה [יושב ו]דואג [כל היום] שמא לא ירד מן למחר ונמצאו פולן
מתים ברעב. ספרי בהעלתך פיס' פט 90: ונמצינו מתים⁸⁸.

18) יבמות סו א: כדי שתאמר אני איני אוכלת עבדיי אינן אוכלין זונה היא אצלו?
— במקום: אני.

18*) נדרים מ ע"א; דלא לתרע מזליה — במקום: מזלי.

19) סוטה לו ב: והיא (,אשת פוטיפר") אמרה להן חולה היא⁸⁹ אמרה אין לה⁹⁰
יום שיוקק לה⁹⁰ יוסף כ[ה]יום⁹¹ הוזה. — במקום: חולה אני, לי, לי.

20) כתובות גא ב: אפי' היא אומרת הניחו לו⁹² שאלמלא לא⁹³ נוקק לה היא
שוכרתו. — במקום: לי אני.

20*) כתובות נד א: מחמת פלוני בעלי... מחמת בני אדם שאינן מהוגנין לה.

21) סנהדרין סד א: אמרה אם תעמוד (ההיא אשה)⁹⁴ מחוליה תלך ותעבוד לכל
ע"ז שבעולם וכו' — במקום: אעמוד, אלך ואעבוד.

22) חולין קי סע"א: א"ל (,רב חסדא לרמי בר תמרי") מ"ט לא מנחת תפילין.
א"ל חולי מעיין הוא. — במקום: אני.

23) כתובת לד א וש"נ: באומר בגמר זביחה הוא עובדה.

24) ע"ז יז א: ההיא [איתתא]⁹⁵ דאתאי לקמיה דרב חסדא ואמרה ליה קלה
שבקלות עשתה בנה הקטן⁹⁶ מבנה הגדול⁹⁶.

ובכמה מקומות בא באותו משפט בעל כינוי בגוף ג' גם גוף ג' ממש, ויש לדקדק
להבנת הענין. למשל:

25) סנהדרין פב סע"א: הלך שבטו של שמעון אצל זמרי בן סלוא אמרו לו הן
נידונין⁹⁷ דיני נפשות ואתה יושב ושותק. רש"י ורמב"ן בבמ' כה א: אנו נדונין וכו'.

שם: אמר לה (,זמרי לכובי"): אף הוא נשיא שבט הוא, ולא עוד אלא שהוא
גדול ממנו, שהוא שני לבטן והוא שלישי לבטן. — בכמה נוסחאות⁹⁸ ,תיקנר": אף אני
נשיא שבט ולא עוד אלא שאני גדול ממנו שהוא שלישי לבטן ואני שני לבטן.

86) כנוס' כ"ר וא"פ (עמה לי כ"ר), כ"מ ופ' דפו' וע"י: הרי אשה ושבעה בניה (כ"י פ': בנים)
מתים.

87) ח"ג — ב"מדרשי הלכה של התנ' בתל' בבלי, במדבר ר' קטו.

88) וע"י ח"ג בהו' הורוביץ.

89) כ"מ וע"י: אני, אה"ת: אמרה שהיתה חולה.

90) כ"מ וע"י, דפו': לי, שנוקק לי; אה"ת: שלא היה לה יום שיוקק לה.

91) כ"מ ואה"ת וע"י.

92) כ"מ: לי.

93) כ"מ לי, וע"י בהגרי"ב.

94) כ"מ (שטרק) ואה"ת (בד"ס יש ט"ד, וע"י אות ר' שם).

95) כ"מ ואה"ת וע"י.

96) אה"ת וע"י: קטן, גדול. אה"ת נו': ילדה אותו.

97) כ"מ, דפו': דנין.

98) ע"י ח"ג ב"מדי' הלי של התנ' בתל' בבלי, במדבר ר' רכא.

8) מנחות קט ב ויומא לט ב: אותה שנה שמת שמעון הצדיק אמר להן שנה זו
הוא⁹⁹ מת. אמרו לו: מנין אתה יודע וכו'.

אבל בתוס' סוטה פ"ג ה"ח וירוש' יומא פ"ו מג סע"ג: אני מת.
9) יומא פו סע"ב: אמרה להן... בבקשה מכם הודיעו על מה היא לוקה וכו'. כך גם
בכ"מ ואה"ת וע"י. אבל בכ"מ מ"ב ולי' ויל': אני לוקה.

10) ע"ז יח א: מוטב שיטלנה מי שנתנה ואל יחבל¹⁰⁰ הוא בעצמו. — במקום:
ואל אחבל אני בעצמי.

11) שבת קטז א: אר"ט אקפח את בני שאם יבואו לידי שאני שורפן¹⁰¹... שאפי'
(אדם)¹⁰² רודף אחריו להורגו ונחש רץ [אחריו]¹⁰³ להכישו נכנס לבית ע"ז ואין נכנס
לבתייהן... ופי' רש"י: שאפי' רודף אדם להורגו על עצמו קאמר.

אבל בתוס' שבת פ"ג / י"ד ה"ה: רודף אחרי, נכנסתי ולא נכנסתי¹⁰⁴.

12) סוטה מט רע"א: אומרים לפניו רבש"ע מאחר שאתה עתיק ליפרע מהן למה
הקהיתם שניהם בם. ופי' רש"י: למה האבלתם וציערתם עלינו במוחינו ונפרעת מהם
בחייהם.

13) ר"ה כה א: א"ל (,ר' יהושע"): (רבי)¹⁰⁵ עקיבא, ראוי לו שיפול למטה י"ב
חדש ואל יגזור עליו גזירה זו¹⁰⁶.

14) מגלה טו ב: ת"ר מה ראתה אסתר שזימנה את המן... ר' יהושע בן קרחה
אוי [אמרה]¹⁰⁷ אסביר לו פנים כדי שיהרג הוא והיא — במקום: שנהרג אני והוא,
כפירש"י: שיחשדני המלך ויהרוג את שנינו.

14*) מו"ק כה ב (מגלה ז א): אוי גא לה אמרה רקת כי אבדה כלי המדתה —
במקום: אוי גא לי (ירמ' ד לא, מה ג; איכה ה טז: לנו), כי אבדתי כלי המדתי.

15) גטין לה א: אמרה לו יהנה סם המות באחד מבניה¹⁰⁸ של אותה אשה אם
נהנית(י)¹⁰⁹ מדינך כלום. — במקום: באתד מבניי אם נהנית.

16) ב"ב יא רע"א: אמרה לו (,האלמנה לבנימין הצדיק"): (רבי)¹¹⁰ אם אין אתה

75) וכן גם בכ"מ ואה"ת וע"י בבי' המקומות.

75*) כ"מ ומ' ב' וא"פ ורש"י, כ"ל וסנה' : לבי דינא.

75**) כל כ"מ וע"י וסנה', דפו': אויל.

76) אה"ת וע"י: יחבול, תוס': ואל יחבל עצמו.

77) כ"מ וא"פ ור"ף, דפו': אשרוף אותם.

78) כ"מ וא"פ ור"ף ור"ף ורא"ש.

79) כ"מ ור"ף כ"י ורא"ש.

80) ע"י ח"ג בהוצ' ליברמן.

81) כ"מ מ"ב ולונדון ומנוה"מ.

82) וע"י ד"ס כאן אות לי ולעיל כא ע"א אות א'. (82*) כ"מ מ' ב', וע"י נ"א בד"ס.

83) אה"ת: מאחד בניה.

84) כ"מ וע"י.

85) כל כ"מ ואה"ת ועוד.

- 26) מכות ה' סע"ב וש"נ: אמר (,יהודה בן טבאי") קולי שלי הוא תדעו שלמחר הוא (= אני, יהודה בן טבאי) מת אין קולו (= קול העד הזומם שנהרג על פי יהודה בן טבאי) נשמע.
- 27) יומא לט ב: היכל היכל מפני מה⁹⁹ אתה מבעית [את] ¹⁰⁰ עצמך. — לפע"ד כינוי הוא במקום: אותנו.
- 28) שבת פט"ז מ"ו (קכא א): נכרי שבא לכבות... מפני שאין שביתתו עליהן. קטן שבא לכבות... מפני ששביתתו עליהן. במשבי"ר: עליהן. בכי"מ וא"פ ורמב"ם הל' שבת פ"ב ה"ז: עלינו. כלום בא הנוסח, עליהן" ככינוי?
- 29) נדה לג ב: אמרה לו (,אשתו של צדוקי לכה"ג): אע"פ שנשי צדוקים (כי"מ: שצדוקי) הן מתיראות מן הפרושים ומראות דם לחכמים. בתוס' פ"ה ג: ואמרה אישי כהן אע"פ שאנו צדוקיות כולנו ¹⁰¹ נשאלות לחכם.
- 30) ב"ב עד א: ושמעית דהו אמרין משה [אמת] ¹⁰² ותורתו אמת והן בדאין. — במקום: אנו בדאין, על דרך הכתוב, ה' הצדיק ואני יעמי הרשעים" (שמ' ט כז).
- 31) יומא פו סע"ב (= סנה' ז ב): רב כי הוה נפיק ל(מידן) דינא ¹⁰³ אמר הכי בצבו ¹⁰⁴ נפשיה לקטלא נפיק ¹⁰⁵ וצבו ביתיה לית הוא עביד וריקן לביתיה אויל ולואי שתהא ביאה כיצאה. רש"י: ועל עצמו אמר כן.
- 32) גטין מה סע"א: שמעינהי (,לבנתיה דרב נחמן") דקארמן... נימא ¹⁰⁶ להו לשבויהי ¹⁰⁷ לירחקינהו ¹⁰⁸ מהכא דלא ליתו גוברין ¹⁰⁹ ולישמעו ¹⁰⁰ ולירפוקינהו ¹¹¹.
- 33) ר"ה כא א: ר"נ יתיב בתעניתא כוליה יומא דכיפורי לאורתא אתא ההוא גברא א"ל למחר יומא רבה במערבא א"ל מהיכא אתית ¹¹² א"ל מדמהריא א"ל דם תהא אחריתו ¹¹³. רש"י: הריני מת על ידך.
- 34) תוס' יומא פ"א ה"ב (= שבועות פ"א ה"ד): בא אביו של תינוק ואמר אחינו אני כפרתכם ¹¹⁴ עדיין בני מפרפר. וכ"ה הנוסח בירו' לט רע"ד. אבל בבבלי (כג ב): ואמר [להם] הרי הוא כפרתכם. ונדחק רש"י לפרש: מיתתו תכפר עליכם.
- 99) רש"י זכ"א א: עד מתי.
100) כי"מ ומ"ב וע"י ויל. כי"מ א"פ: בעצמך.
101) כצ"ל, ונשתבש ל"כולן" ע"פ "כולן" שבדברי ר' יוסי בסמוך.
102) אה"ת בשתי הפעמים.
103) כי"מ מ"ב וא"פ ורש"י, כי"מ לונדון וסנה"ד דפו': לבי דינא.
104) בסנ': ברעות, אה"ת שם: ברעו.
105) כי"מ א"פ ורש"י: אויל.
106) כי"מ וע"י, דפו': לימא.
107) כי"מ, דפו': לשבויהו, אה"ת: לשבויהו.
108) כי"מ ורש"י, דפו': דלירחקינהו, אה"ת: דלירחקינהו.
109) כי"מ, דפו': אינשי.
110) כי"מ, דפו': ולישמעי, אה"ת: דלא לישמעון אינשי דליתו.
111) כי"מ, דפו': ולירפוקינן, אה"ת: לירפוקינן.
112) כל כי"מ, דפו': מהיכא את.
113) בדפו' קראקא "הגיהו": אחריתך, וע"י ד"ס אות א'.
114) ביטוי שגור גם בימינו בפי יהודי פרס בשעה שאדם מתחנן לפני חברו, או בשעה שאב או אם מבקשים מכן שלא יעשה דבר.

- 35) מו"ק כא ב: עמד ר"ע על ספסל אחד ואמר אחינו בית ישראל שמעו אפי' שני בנים חתנים [קבר] ¹¹⁵ מנחם הוא בשביל כבוד שעשיתם.
רש"י: אפי' ב' בנים חתנים קברתי מנחם אני בשביל כבוד שעשיתם לי.
- 36) נדרים כ ע"ב: ואמר לי (,אימא שלום מספרת על בעלה ר' אליעזר") כדי שלא אתן את (כי"מ ל"י) עיני באשה אחרת ונמצאו בניו באין לידי ממזרות. ,בניו" גם בפ"י הרא"ש, אבל בכי"מ: בניי.
- 37) שבועות כ סע"א (= נדרים יב א): האומר הרי עלי שלא לאכול ¹¹⁶ בשר ושלא לשותות ¹¹⁶ יין כיום שמת בו אביו כיום שמת בו פלוני ¹¹⁷... כיום שראה [בן] ¹¹⁸ ירושלם בחורבנה. — במקום: אבי, שראיתי.
- 38) יבמות סג ב (סנה"ד ק ע"ב): כתוב בס' בן סירא אל תצר צרת מחר מחר בא ואיננו נמצא מצטער על עולם שאינו שלו. במקום: ואינך. נמצאת אתה. שאינו שלך.
- 39) מנחות צה סע"ב: אמר להו (,דוד לאחימלך על עצמו") לא מיבעיא האי דכיון דנפק ליה ממעילה דרך חול הוא [גבייכו] ¹¹⁹ אלא אפי' האיך נמי דהיום יקדש בכלי הבו ליה דליכול ¹²⁰ מסוכן הוא.
- 40) ואפי' במשל של בעלי חיים כינוי הסופרים — עירובין ק סע"ב ¹²¹: ובתר הכי אמר לה (,לתרנגולת") [שונרא] לישמט(ת)יה לכרבלתיה ד(ההוא) תרנגולא אי אית ליה ולא זבין ¹²² לך.
- 41) מצד שני כינוי מגוף ב' לגוף א' מפני הכבוד. שבת קנב א: א"ל רבי לר"ש בן חלפתא מפני מה לא הקבלנו פניך וכו'. רש"י: לא הקבלנו פניך — לא הקבלת פני, ודרך ענוה קאמר ליה.
- א) ורווח יותר הנהוג לכנות מפני כבודו של השומע. למשל:
1) מנחות פ סע"ב: א"ל (,רבי ללוי") כמדומה אני שאין לו מה בקרקרו. וכן ביבמות ט' סע"א לענין אחר ¹²³.
2) פסחים סט א: א"ל ר' אליעזר: עקיבא, בשחיטה השבתי בשחיטה תהא מיתתו.
3) תענית כד א: א"ל (,ר' יוסי דמן יוקרת לבנו") בני אתה הטרחת את קונך... יאסף ¹²⁴ בלא זמנו ¹²⁵.
- 4) ב"ב קמו סע"א: מעשה באדם אחד שאמרו לו אשתו תותרגית היא. אבל בכ"י פל"י ורומי ור"ג: אשתך.
- 115) כי"מ ומ"ב ור"ח.
116) כי"מ ופל"י: דפו': אוכל, אשתה, וכן בנדרים.
117) בנדרים: רבו. מי הוא פלוני? וע"י להלן.
118) כי"מ בנדרים. בדפו' בנדר': שראיתי, אבל בכי"מ: שראה.
119) כי"מ ור' וקאהיר ושמ"ק.
120) כי"מ: לי לאכול!
121) כנוסח כי"י ואה"ת.
122) אה"ת, שה"ג: ובנינא.
123) בדפו': כמדומה לי, אבל בכי"מ: כמדומה אני.
124) וכן באה"ת וע"י וכ"י מ"ב, כי"מ: תאסף (אבל: בזמנו?).
125) מ"ב ואה"ת, שה"ג: שלא בזמנו.

- (5) ב"ב פט א: א"ל (,שמואל לקרנא) מה שמך [א"ל] 126 קרנא [יהא רעוא ד] תיפוק 127 ליה קרנא בעיניה.
- (6) סנהד' סה ב: א"ל (,ר"ע לטורנוס רופוס)... קברו של אביו יוכיח... א"ל (,טורנוס רופוס לר"ע) ביזיתו ביישתו וקיללתו. — במקום: אביך, ביזיתני, ביישתני וקיללתני.
- (7) תענית יח ב: אמרו לו (,לוליינוס ופפוס לטרינוס)... נבוכדנצר מלך הגון היה... ואותו רשע הדיוט הוא 128 ואין 129 ראוי לעשות 130 נס על ידו. — במקום: ואתה רשע אתה... על ידך.
- (8) אבל במקום אחר באגדה מכנים את נבוכדנצר „אותו רשע“ — סנהדרין צב סע"ב: יוצק זהב רותח לתוך פיו של אותו רשע. ערוך: משום דהוה מלך לא בעא למימר ליה בלי גנאי אלא בלי כבוד. וכן פי' רש"י: משום דקא מיירי כשבחו דנבוכדנצר נקיט נמי לישנא מעליא ולשון (= בלשון?) קללה.
- (9) ברכות י רע"ב: אפי' בעל החלומות אומר לו לאדם למחר הוא (במקום: אתה!) מת אל ימנע עצמו מן הרחמים.
- (10) קידושין סו א: איבעיא להו אשתו זינתה בעד אחד ושותק מהו? רש"י: כלומר אמר לו עד אחד אשתך זינתה והוא שותק... ובסמוך: ההוא סמיא... כי אתא שליח אמר אשתו זינתה (,ולפעל אמר השליח, שהרי ממשיך התל"ו): אתא (,סמיא) לקמיה דמר שמואל א"ל אי מהימן לך זיל אפקה... (11) ברכות נו א בפתרון החלומות לאביי זרבא אומר הפותר ברהדיא לחולם את הכל בגוף שני. אבל בפתרון רע הוא אומר בגוף ג': דביתהו שכיבא ואתו פניה ובנתיה לידי אתתא אחריתי. ולהלן: אתתיה שכיבא 131. בניה ובנתיה שכבן 132.
- (12) ב"מ פד ב: יומא חד הוה קא מינציא דביתהו (,אשתו של ר"א בר"ש) בהדי שיבתתא. אמרה לה (,השכנה) תהא כפעלה שלא ניתן לקבורה. אותה מרשעת בודאי קיללה בגוף שני, והסופרים הם שכינו. ובכ"י ואה"ת ועוד: כבעלך.
- (13) קידושין כו ב (= ב"ב קנו ב): מעשה במדוני אחד שהיה בירושלם שהיו לו מטלטלין הרבה וביקש ליתנם במתנה אמרו לו אין לו (רש"י: לך, ב"ב: להם) תקנה עד שיקנם 133 (= שתקנם) על גבי קרקע... (14) מו"ק יח רע"א: אמר ליה (,פנחס למר שמואל אחיו) אי [לו] 134 בדידיה הוה [מי הוה] מזולזל (ת) 134 ביה כולי האי.

126 כ"י ר' וגליון המ'.
 127 כ"י ר', וכ"ה בשבת קח א (ושם: רב לקרנא), וע"י רשב"ם כאו.
 128 כ"ימ ל', אה"ת: וזה רשע והדיוט.
 129 כ"ימ ואה"ת, דפו' וע"י: ואינו.
 130 כ"ימ אה"ת וע"י, דפו': ליעשות. אה"ת נו': לו.
 131 כ"ימ: אתתא שכיבא, כ"י פריז ובי"נ: איתתיה מיתה, דפו': אשתך (!) שכבא.
 132 ד' שוני וד"ו ר"פ וע"י א', כ"ימ ובי"נ: תרין בנין מיתין ליה, דפו': בנך ובנתך שכבן.
 133 ב"ב ד"ח: שיקנה, ד"י: שיקני, כ"י וד"פ: שיקנם.
 134 כ"ימ וע"י ורש"י ור"ן.

- (15) ב"ב ד א: א"ל (,הורדוס לבבא בן בוטא) השתא מאי תקנתיה 135 דההוא גברא. א"ל הוא 136 כיבה אורו של עולם... ילך ויעסוק באורו של עולם... איכא דאמרי הכי אמר ליה הוא 136 סימא 137 עינו של עולם... ילך ויעסוק 138 בעינו של עולם.
- (16) קידושין סו א: ויאמר יהודה בן גדידיה ליגאי המלך: יגאי המלך, רב לך כתר מלכות, הגח כתר כהונה לורעו של אהרן, שהיו אומרים אמו נשבת במודיעין. לפע"ד הכל מדברי יהודה בן גדידיה, והוא שכונה מפני כבוד מלכות.
- (17) חולין לט סע"ב: א"ל רישך 139 והר, ר"ג: רישא והר, בכ"י (2): רישך להך (= להר), בכ"י א': רישיה להר, רישיה גם בכ"י ב, כ"י מ: רישיה ההך דהרי!
- (18) כתובות קיא א: ההוא גברא דנפלה ליה יבמה בי חזואה אתא לקמיה דר' חנינא... א"ל אחיו נשא גויה ומת... והוא 140 ירד אחריו.
- (19) ב"ר פ"י ח: א"ל הקב"ה (,לטיטוס): רשע, חיך מבריה שהיא פחותה מכל הבריות... אני גפרע מאותו רשע. וע"י ח"ג בהוצ' תיאודור עמ' 83.

ג.

- אותו האיש, ההוא גברא וכיו"ב.
 במקום שכינוי לגוף שלישי היה גורם לאי הבנה, השתמשו לכינוי במטבע „אותו האיש“, „אותה אשה“, „ההוא גברא“, „הך אתתא“. בכינויים אלו השתמשו גם כשלא רצו להזכיר שמו של אדם, כמו שהשתמשו ב„פלוגי“. נביא בזה כמה דוגמאות:
 (1) תענית כ' רע"ב: א"ל (,רשב"א לאליהו הנביא שנראה לו כאדם מכוער): ריקה, כמה מכוער אותו האיש. שמא כל בני עירך מכוערין כמותך (כ"י מ"ב: כך מכוערין). אבל המשפט „כמה מכוער אותו האיש“ לי' בכ"י מ ומ"ב ואה"ת.
 (2) סנהדרין לו ב 141: אמר שמעון בן שטח... ואמרתי לו רשע מי הרגו לזה או אני או אתה אבל מה אעשה שאין דמך מסור בידי... היודע מחשבות יפרע מאותו האיש...
 כך גם בתוס' ובירוש', אבל בשבועות לד א: המקום יפרע ממך.
 (3) מד"ת 64: א"ל (,ירמיה להנניה בן עזור) א"כ הריני נותן אות כאותו האיש באותה השנה הוא מת.
 (4) ירוש' שביעית פ"ו לו ע"ג וש"נ: א"ל (,לרב") עיניו של אבא היו גבוהות ונשא אשה שאינה הוגנת לו והילל את אותו האיש.
 (5) ב"ר פל"ו י"א: אמר (,גח לחם"): אתה מגעת אותי מלהעמיד לי בן קטן שישמשני לפיכך יהיה אותו האיש עבד לאחיו... לפיכך יהיה אותו האיש כעור ומפוחם.
 (6) אותה אשה — ע"י לעיל עמ' 126 [8].

135 כ"י ר': מאי תיהוי עליה.
 136 כ"י ר': אותו האיש.
 137 כ"ימ ופ' ואה"ת: כיבה.
 138 כ"י ואה"ת, דפו': ויתעסק.
 139 רש"י ותוס', דפו': רישך!
 140 כ"ימ: אחיו!
 141 תוס' פ"ח ה"ג, ירוש' פ"ד כב סע"ב.
 142 כ"ימ וא"פ, דפו' וע"י: שקיל.

- ומצוי יותר הכינוי הארמי, "ההוא גברא", הן לגוף א' והן לגוף ב'.
- (1) ב"ר פ"א ט 8: א"ל ("ר"ג לפילוסופוס") תיפח רחמיה דההוא גברא.
 - (2) יומא פג סע"ב: אתחזי ליה ("אביו המת של כידור") בחלמיה: תא שקול¹⁴² כיסא דמנח ארישיה¹⁴³ דההוא גברא. כינו משום שהמדבר הוא מת.
 - (3) מגלה טו סע"ב: אמר ("אחשורוש") דילמא עצה קא שקלי עילויה דההוא גברא למיקטליה. להלן טז א: אקני בדידי ומיבעי למיקטלי (אבל עי' ד"ס).
 - (4) חגיגה טו א: אמר ("אלישע בן אבויה") הואיל ואיטריד ההוא גברא מההוא עלמא (= עוה"ב) ליפוק ליהני בהאי עלמא (= עוה"ז).
 - (5) ב"מ פו א: אמר ("פריסתקא דמלכא") אי מיקטל קטלו לההוא גברא לא מגלינא ואי נגדי מנגדי¹⁴⁴ ליה מגלינא.
 - (6) סנהד' מו סע"ב: דאמר לא תספדוה לההוא גברא. = לא תספדוני.
 - (7) סנה' צו א: אזל ("סנחריב") אשכח דפא מתיבותא דנח אמר היינו אלהא רבא דשיזביה לנח מטופנא. אמר אי אזיל ההוא גברא ומצלח מקרב להו לתרין בנוהי קמך. סנחריב בודאי נדר בלשון זה: אי אזלנא ומצלחנא מקרבנא לתרין בני קמד, והסופרים הם שכינו.
 - (8) ע"ז מא רע"ב: מימר אמר (איהי)¹⁴⁵ נפשה לא אצלה לההוא גברא מצלה ליה. ר"ח: אמר בדעתיה איהי לא יכלה לשיזבא נפשה לאחריני משזבת.
 - (9) ע"ז עו סע"ב — באטי בר טובי אמר לשבור מלכא בתמיהה: ואנא לאו בר ישראל אנא?! והסופרים כינו: וההוא גברא לאו בר ישראל הוא.
 - (10) במנחות קג סע"ב — קד רע"א מסופר, שר' יצחק בר ביסנא השיב על ר' ביבי בשם ריב"ל, והלה שותק. שואל אותו ר' זריקא: "מ"ט לא קמהדר מר?" ור' ביבי עונה: היכי אהדר ליה דא"ר חנין, והיו חיך תלויים לך מנגד" — זה הלוקח תבואה משנה לשנה¹⁴⁶, "ופחדת לילה ויומם" — זה הלוקח תבואה מע"ש לע"ש, ולא תאמין בחיך" — זה הסומך על הפלטר. וההוא גברא על פלטר סמך. — במקום: ואנא על פלטר סמיכנא. וכן פי' רש"י: וההוא גברא אדידיה¹⁴⁷ קאמר דהא אפלטר סמיכנא ואין דעתי מיושבת להשיב. ר"ג: כלומר לא ידע למיהדר שטרוד מפני מחשבת מונות.
 - (11) חולין נא א: טרח טריח לההוא גברא. רש"י: כמה הטרחת לאותו האיש על עצמו היה אומר שהטריחו זה לבוא אצלו. ועי' ח"ג בד"ס ורש"י שם.
 - (12) ברכות ס' ע"א: יהודה בר נתן הוה שקיל ואזיל בתריה דרב המנונא אתנת. אמר ליה יסורים בעי ההוא גברא לאתויי אנפשיה. רב המנונא בודאי אמר לו: יסורים בעית לאתויי אנפשך.
 - (13) אשמדאי אומר לשלמה (גטין סח ב): מכדי כי מייית¹⁴⁸ ההוא גברא לית ליה

(143) כ"י"מ (שטרק), ע"י: ברישיה, דפו': ארישא, כ"י ל': ברישא.

(144) כ"י"מ וע"י, דפו': נגידי מנגדין, אה"ת: מנגד מנגדי.

(145) כ"י מיןכך.

(146) רש"י: שאין לו קרקע לזרוע והיינו חיים תלואים שאינו יודע אם יהיו לו מעות לשנה הבאה.

(147) הביח הגיה ברש"י: לאו אדידיה!

(148) כ"י"מ ל"י בת"א.

- בהדין¹⁴⁹ עלמא אלא ד' גרמידי וכו'. אפשר שהכינוי כאן הוא מפני כבוד מלכות.
- (14) ב"ק פג א: שקילא טיבותך ושדיא אחיזרי. אבל בכ"י וד"ו: טיבותיה דההוא גברא.
 - (15) ע"ז יז סע"ב: וההוא גברא בישותיה הוא דקא מחוי¹⁵⁰. במקום: ואת בישותך הוא דקא מחוית. כ"מ: דקא"ל מחוית בישותי. רש"י: רשעך תראה ותודיע שרשע אתה...
 - (16) גטין נה סע"ב — בעל הסעודה אמר לבר קמצא: מכדי את בעל דבכי את, מאי בעית הכא? אבל הסופרים כינו: מכדי ההוא גברא בעיל דבביה¹⁵¹ דההוא גברא הוא מאי בעית הכא.
 - (17) סנהד' ה ב: א"ל ("ר' חייא") לאו בן איש פלוני כהן אתה. א"ל אין [אלא]¹⁵² אבוה דההוא גברא (= אבא)¹⁵³ גבה עינים הוה נתן עיניו בגרושה וחיללו (= וחיללני).
 - (18) מו"ק יז א: א"ל ("המנודה לרב יהודה") לא מסתייה¹⁵⁴ דשמתיה לההוא גברא אלא אחוכי¹⁵⁵ נמי [קמ]חיך¹⁵⁶ בי. א"ל לא בדידך מחייכנא¹⁵⁷ אלא וכו'.
 - (19) ירוש' שביעית ספ"ט לט ע"א: חד בר נש הוה חשיד על שמיטתא אמר לאתתיה אפקין חלתה. א"ל: ההוא גברא חשיד על שמיטתא ואת אמר אפקין חלתה?! בגנות כינו, אבל בדבר הטוב השאירו גוף ב'.
 - (20) ב"ר פצ"ד 1185: ואמר ליה ("ריב"ל לעולא בן קושר") מוטב דלקטול ההוא גברא ולא ליענשו ציבורא על ידיה.
 - (21) ירוש' ברכות פ"ג ו ע"ג: ר' יוסי בר חלפתא... והוה חמרא מהלך בתריה... א"ל ההוא גברא בעי מסחי א"ל לא תסכן נפשך... כיון דלא שמע ליה א"ל ייחות ההוא גברא ולא יסוק...
 - ר' יוסי הוה אתי באילפא חמא חד קטר גרמיה בחבלא מיחות ומיסחי א"ל לא תסכן נפשך א"ל ההוא מיכל בעינא א"ל אכיל. ההוא גברא בעי מישתא א"ל שתי כיון דמטון ללמינה א"ל... הכא אסור לההוא גברא למיטעם כלום עד שעתא דיסחי.
 - אגב הכינוי בקללה ובאיסור כינו גם באחרים.
 - (21*) ב"ר פ"ל ז': א"ל ("בני דור המבול לנח") אין אתי מבולא אלא על בייתיה דאבחה דההוא גברא (= אביך)... כיון שמת מתושלח א"ל הא לא אתא מבולא אלא על בייתיה דאבוה דההוא גברא ("שמתושלח היה זקנו", מ"כ).
 - (22) ב"ר פי"א ה (עמ' 92—93): טורנוסרופוס הרשע שאל את ר"ע... א"ל ("ר"ע") וההוא גברא ליבדוק באבוה (עי' ח"ג)... חזר אצל ר"ע א"ל... א"ל תיפח רוחיה דההוא גברא...
 - (23) נדרים צ סע"ב: אמרה ליה ("לבעלה") אנא הא חוינא (= ראויה אני)

(149) אה"ת: בהאי, כ"י"מ: בההוא.

(150) אה"ת וע"י, דפו': אחוי.

(151) כ"י"מ, דפו' וע"י: בעל דבבא; אה"ת: בעל דבבי (ולי' דההוא גברא).

(152) כ"י מיןכך.

(153) כמו בהקבלה שבידושי (לעיל עמ' 131 [13]).

(154) כ"י"מ וע"י, דפו': מסתייך.

(155) כ"י"מ: חיוכי.

(156) כ"י"מ, ע"י: קא מחיך.

(157) כ"י"מ וע"י: קא חייכנא.

וגברא הוא דנסתחפה שדהו. — במקום לומר: ואנת הוא דנסתחפה שדך.
 (24) כתובות פ"א מ"ו: היא אומרת משארסתני נאנסתי ונסתחפה שדהו. כך בכ"ל
 ופרמא וכ"מ ומש' שבגמ' ורי"ף ורא"ש, וכך מצוטט בגמ' בדף יא ע"ב ובדף טז ע"א
 (בדפ"ר ובכ"מ). וכן הנוסח בבבלי בדף ב סע"א — רע"ב כ"פ בדפ"ר ובכ"מ.
 אבל במש' שבדפ"ר וכ"י קופמן וה"י לו: ונסתחפה שדך. וכן ציטט שבירוש' כתובות
 פ"א ה"א כה ע"א.

הרמב"ם (הל' אישות פ"א ה"א) השמיט שתי תיבות אלו.

לנקבה:

- (1) ירוש' שקלים פ"ג מזו רע"ג: אמר לה (ר' יונה למטרוניתא) תיפח רוחא דההיא איתתא.
- (2) יבמות סה ב: אמרה ליה מסיבו דילה מאי תיהוי עלה דהך איתתא. שם: אמרה ליה לא בעיא הך איתתא חוטרא לידה ומרא לקבורה.
- (3) גטין לט סע"ב: אתיא בכיא קמיה אמרה ליה עד אימת תשתעבד ותיזיל ההיא איתתא? שקל כומתא שדא בה אמר לה זיל קני הא וקני נפשך.
- (4) גדרים נ ע"ב: אמר לה (ר' יהודה) לבווייה (את שמואל) קאתית תיהוי ההיא איתתא בשמתא.
- (5) בבא בתרא נח א: ההוא גברא דשמעא לדביתהו דקא אמרה לברתה אמאי לא צניעת באיסורא (= בזנות, ע"י להלן). הך איתתא עשרה בני אית לה ולית לי מאבוך אלא חד. על עצמה אמרה, ועי' ח"ג בד"ס.
- (6) ב"ב קנא ב: ווי דקא מיתה הך איתתא = ווי דמיתנא. רשב"ם: ולא תראה את אחיה שאינו רוצה לבא אלי.
- (7) ע"ז כו א: אמרה לה נפישין בישתא דההיא איתתא דקא משפילנא מינייהו (דמא) ¹⁵⁸ כי אופיא דנהרא ¹⁵⁹. רש"י: כך וכך רעות יבואו עליך כמנין שהשפילתי מהן והרגתי בהן. ועי' פ"י הערוך ע' אפי.
- (8) גדרים מט ב: אמרה ההיא מטרוניתא לר' יהודה מורה ורוי. אמר לה הימנותא בידא דההיא איתתא (רש"י: אמונתי בידך) אי טעימנא אלא קידושא ואבדלתא וארבעה כסי דפיסחא.

מה מקום לכינוי כאן? אולי לשמור על המרחק (דיסטנץ בלע"ז) בינו לבינה.
 (9) ירוש' סוטה פ"א טז ע"ד: א"ל (האיש לאשתו) מכך וכך (= לשון שבועה) דלית ההיא איתתא עללה להכא לבייתה עד זמן דהיא אזלה ורקקה גוי אפוי דרושא... א"ל (ר' מאיר) אזלין אמרין לבעליך: חד זמן אמרת לי והיא רקקה שבע זימנין.
לרבים:

- (1) סנהד' צא א: אמרו לו (בני אפריקי לאלכסנדרוס מוקדון) ארץ כנען שלנו היא... וכנען אבוהון דהנהו אינשי (= אבונא) הוה...
 (2) סנהד' צו א: אמרו ליה... פוק מאתרין ולא תיגרי בהו מותנא בהנג' אינשי.
 — במקום: בנא מותנא.

(158) כ"ימ וערוך ל"י.

(159) כ"ימ: דימא, ערוך: כי אופי בנהרא.

(3) סנהד' צט רע"א: א"ל (ר' אבהו למינים) לכי חפי להו חשוכא להנהו (אה"ת: להנג') אינשי. — במקום: לכי חפי לכו חשוכא.
 (4) מו"ק כו ב: רב המנונא איקלע לדרומתא שמע קל שיפורא דשכבא חזא הנך אינשי דקא עבדי עבידתא. אמר להו ¹⁶⁰ ליהו הנך אינשי בשמתא וכו'. אמר להו אי הכי שריא לפו ¹⁶¹.

(5) ע"ז כו רע"א: אמרו ליה (גנבים לרב מנשי) תלמידיה דיהודה רמאה את. אמר להו ידעיתו ליה יהא רעווא דליהו הנך ¹⁶² אינשי בשמתיה.

(6) שבת פח סע"א: א"ל (ר' רבא לצדוקי) אנן דסגינן בשלימותא כתיב בן תומת ישרים תנחם. הנך אינשי דסגן (= אתון דסגיתון) בעלילותא כתיב בהו (= בכו) זסלף בוגדים ישדם.

ד.

הוספת "שונא" ככינוי:

כבר במקרא נמצא דרך זה של כינוי. נתן אומר לדוד: אפס כי נאץ נאצת את אויבי ה' (ש"ב יב יד), פירש"י: כנוי הוא זה דרך כבוד למעלה. וכן פירש רד"ק ¹⁶³.

שימוש זה נמצא גם בספרות התלמוד. למשל:

- (1) ב"ב י ע"א: אמר (ר' פפא) השתא כו איחייב מאן דפני לן כמחלל שבתות. רש"י: כאדם שתולה קללתו באחרים.
- (2) סוכה נב סע"א: אמר אביי אי מאן דפני לי הוה לא הוה מצוי לאוקומי נפשיה. רש"י: ועל עצמי היה אומר.

(3) סנהד' קז א — לפסוק "זמותי בל יעבר פיי" (תה' יז ג): אמר (דוד) איכו זממא נפל בפומא דמאן דפני לי ולא אמר כי הא מילתא. רש"י: מי יתן והיה כפי רסן ואפשר לעכב את דברי שלא אומר דבר זה, "בחנני".

(4) חולין מג סע"ב: אמר מר בריה דרבינא מותיבנא תיובתא כלפי סנאיה ¹⁶⁴ דרבא. רש"י: לישנא מעליא משום דבעי לאותובי והכסיל בחושך הולך.

(4*) ירושלמי עירובין פ"א יח ע"ג: אין כיני יעשה שונאיו (כ"ל, ד"ו: שונאין) של ר' יוחנן כצדוקי. הוסיפו "שונאיו של" מפני כבודו של ר' יוחנן.

(5) כ"י"ב השתמשו ב"נכרי" או ב"עבד" ללישנא מעליא.
 סנהד' גז א: דאמר רב יהודה נכרי הבא על אביו חייב שתיים... אמר רבא מיסתברא מילתיה דרב יהודה בישראל בשוגג ובקרובן והאי דקאמר נכרי לישנא מעליא הוא... תנ"ה הבא (סתם בלא, "נכרי" — משמע ישראל) על אביו וכו'.

(6) וכן שנינו בתמורה פ"ו מ"ב: האומר לחברו הא לך טלה זה ותלין שפחתך אצל עבדי. וע"ז שואל התל' (ל ע"א): והא שפחה לעבד מישרא שריא (רש"י: ואמאי קאמרי רבנן דהוי אתנן הא ליכא תנא דאסר אתנן המותרת אלא ר' אלעזר לחודיה) אמר

(160) כ"י מינכן ל"י.

(161) הבי"ח: ס"א להו!

(162) כ"ימ אה"ת וע"י, דפ"ר: הנהו.

(163) אגב. פועל זה בבנין פיעל מיוחד לה, ורק פ"א נאמר על כנסת ישראל (ישע' ס יד).

(164) ד"ח בטעות: סנאוה.

רב הונא אצלו (שוב כינוי — במקום: אצלי) קאמר והא דקתני [עבד] 165 לישנא מעליא קאמר.

ה.

פלוני.

פעמים לא הזכירו שם אדם או שם מקום, שלא לבייש את האדם או את בני המקום 166, ואמרו „פלוני“. כבר עמדתי על כך במקום אחר 167, והבאתי שני מקומות (יומא סו ב ונדה יז רע"א). אוסיף כאן עוד:

(3) סוכה יח א: דרש ר' יהודה בר' אלעאי אברומא שריא. אמר לפניו ר' ישמעאל בר' יוסי: רבי, פריש. כך אמר אבא: של מקום פלוני אסורה של מקום פלוני מותרת. אין ספק, שר' יוסי הזכיר את שמות המקומות 168, וכך מסר בשמו ר' ישמעאל בנו, אלא שתנא דברייתא העלימם משומעיו.

(4) ב"ב מז א: היכי דמי גולן? א"ר יוחנן כגון שהוחזק על שדה זו בגולנות (א) 169. ורב חסדא אמר כגון של בית 169 פלוני שהורגין נפשות על עסקי ממונ. רשב"ם: אנשים רשעים היו שהיה מכיר בהן רב חסדא שהורגין נפשות על עסקי ממונ.

(5) סנהד' פו א: א"ל רב פפא לאביי אלא מעתה כי ימצא איש שוכב עם אשה בעולת בעל הכי נמי כי ימצא פרט למצוי כגון של בית פלוני דשכיחן גביהו הכי נמי דפטיירי? ופי' רש"י: של בית פלוני. לא רצה להזכיר שמם שחשובין היו ובוהו לא היו נוהגין כדת שהיו הרבה דרין בבית אחד אנשים ונשים והיו מצויין תמיד עם נשי חביריהן ולא שמתייחדין.

(6) גטין נח א: אמר [ליה] 170 כמה מרח(י) קנא 171 מדוכתא פלן אמר ליה. רש"י גורס: מההוא דוכתא, ומפרש: שלא הגעתי ללמוד אותו פסוק (באה"ת: זה הפסוק). ודוחק הוא 172.

ו.

מעשה שהיה וכיו"ב.

ויש שרמזו למעשה לא-נאה הידוע ולא פירשוהו ולא פירטוהו. למשל:

(1) כתובות ט ע"א: א"ר אלעזר אין האשה נאסרת על בעלה אלא על קינוי וסתירה וכמעשה שהיה. רש"י: דבת שבע. וכן בפסחים ק"ג סע"א: שלשה דברים אמר ריב"ל משום אנשי ירושלם אל תרבה

(165) כ"י מ ושמ"ק.

(166) וכן לא הזכירו שם אדם בפנותם אליו מחמת ולזול. הוה איוב ל ח: בני נבל גם בני בלי שם. והוה מ"ש במאמרי „כינויו של הנשיא (המלך) במקרא“, תרכ"ז שי"ד, עמ' 1 הע' 2.

(167) „מגלת רות לאור ההלכה“, בקובץ „תורה שבע"פ“, ג, תשכ"א.

(168) הוה למשל בברייתא שדוף כ סע"א.

(169) כל כ"י וד"י, ד"ח: בבית.

(170) כ"י מ ואה"ת.

(171) כ"י מינכן.

(172) ועי' ערוך השלם ע' פלן. והוה דברי מו"ר פרופ' י"נ אפשטיין זצ"ל במבוא לספרות התנאים עמ' 69 על „פלוני“ חלה פ"א ה"י ומ"ש פרופ' שאול ליברמן בתוספתא כפשוטה עמ' 800. וכדאי לציין כאן, שיהודי פרס אין מזכירים „מלאך המות“ בתחינות ובדרשות, אלא אומרים „מלאך פלוני“.

בגנות (נ"א: בגנות) 173 משום מעשה שהיה. רשב"ם: דדוד ובת שבע דכתיב... וכן בר"ח וברש"י.

(2) ע"ז יח ב: קם („ר' מאיר“) ערק אתא לבבל איכא דאמרי מהאי מעשה („שנוכר בתל' בסמוד“) ואיכא דאמרי ממעשה דברוריה. המעשה הובא ברש"י.

(3) סנהד' יט א: ואמר רמי בר אבא התקין ר' יוסי בציפורי שלא תהא אשה מהלכת בשוק ובנת אחריה משום מעשה שהיה. והמעשה מובא ברש"י.

(4) סנהד' מד סע"ב: לא צריכא דאע"ג דיהבי טעמא למילתייהו כי ההוא מעשה דבעיא מיכסא 174. והמעשה הארוך מובא בפירש"י.

(5) ע"ז לו ב: ישראל הבא על הנכריה הלכה למשה מסיני היא... אלא דאורייתא בפרהסיא וכמעשה שהיה. רש"י: דזמרי וכזבי.

(6) פסחים ק"ב ב (ברכות ח ב): ואל תשב על מטה ארמית... ואיכא דאמרי ארמית ממש משום מעשה דרב פפא. והמעשה מובא ברש"י וברשב"ם. ובברכות הוכנס בדפוסים בפנים, אבל בכ"מ מוקף המעשה, וכתוב בגליון „אינו מלשון התלמוד ופירושו הוא“ 175.

(7) קידושין פ ע"ב: ורבנן („טעם שאין קוברין תינוק באיש אחד ושתי נשים“) כי ההוא מעשה דההיא איתתא דהוה עובדא ואפיקתיה. רש"י גורם „כי ההיא עובדא“ ומביא את המעשה. אבל מביא גם „ל"א ממורי הוקן“ ול"ג „ורבנן“, דהוה עובדא ואפיקתיה“ ל"ג. התוס' מביאים את שני המעשים, שמביאים רש"י בב' הלשונות, באריכות. (8) קידושין לג סע"ב: והביטו אחרי משה... ר' אמי ור' יצחק נפתח חד אמר לגנאי וחד אמר לשבח מ"ד לגנאי כדאיתא.

רש"י: משום דדבר מגונה לא רצה לפרסמה והרי הוא מפורש במדרש ר' תנחומא ראו כמה עבים שוקיו... המדרש מובא אף בירושלמי (בכורים פ"ג סה ע"ג), וגם שם מפורשים הדברים (בארמית): חזי שאקין חזי כרעין וכו'.

ז.

לשון נקיה.

בני המזרח בכלל ואבותינו בפרט שמרו מאד על טהרת שפתיהם ונקיון לשונם. בשיחת רעים ומכל-שכן לפני צבור נמנעו מלהזכיר כמה שמות ופעלים. אין אדם מזכיר „נעל“ אלא בהכרח, וגם אז מתנצל עובר להזכרת „נעל“ ואומר „חוץ מכבודך/כם“. וראה: אף בברכות השחר אין אדם מזכיר נעל. „כשחוגר חגורו מברך אזור ישראל בגבורה. כשלושב נעליו מברך שעשית לי כל צרכי“ 176. אין מזכירים נעל ואין אף רמז לו 177. וזכור: למקום קדוש אין נכנסים במנעל. ואכמ"ל. וכן לענין „קללה“. יהודי פרס אין אומרים „קילל את עצמו“ אלא „עשה ברכה (ומלה זו נאמרת בעברית) לעצמו“.

(173) רשב"ם: אל תהי רגיל לעשות דברך בפרהסיא במקום מגולה.

(174) ע"י ח"ג בד"ס.

(175) ועי' ד"ס בברכות אות ק.

(176) הרמב"ם הלי תפלה פ"ז ה"ו וטור וש"ע או"ח סי' מו, ומקורם ברכות ס ע"ב.

(177) ועי' אבודרהם, שנתן טעם דחוק לנוסח הברכה.

(178) רי"ף כ"י ברלין: וכי מאחר שהגשמים בחג סימן קללה.

וכן שנינו בתענית פ"א מ"א: הואיל ואין הגשמים אלא סימן קללה בחג 176, אבל בכל כה"י 177 וד"ר: הואיל ואין הגשמים 180 סימן ברכה בחג. ר"ש עדני כותב ב"מלאכת שלמה": "הואיל ואין גשמים סימן ברכה בחג למה הוא מזכיר גרסי וכן הוא בירושלמי וברב אלפס ובפ"י הרמב"ם ז"ל ובהר"ן ובהרא"ש ז"ל. ואפשר שגירסא זו היא לפנות בלבד אבל עיקר הנוסח אלא סימן קללה כמו שהוא ברוב הספרים ובגמרא 181 וכדתנן לה נמי בסוף פירקין 182. ומפ"י רש"י ז"ל שכתב וז"ל סימן קללה בחג הן כדאמרין במס' סוכה וכו' משמע קצת שלא היה גורס הואיל ואין הגשמים אלא סימן קללה בחג בלשון שלילה והנחה רק היה גורס הואיל והגשמים סימן קללה בחג הן. מ"מ בפ"י רש"י שעל רב אלפס כתוב הואיל ואין הגשמים סימן ברכה".

ואין צריך לומר שלא הזכירו את השם, "ערוה" ביחוד של אשה. ורק המחרף אדם באמו מזכיר זאת 183. ובן המורח עלול לפצוע את מוחו של מחרפו בנות, ואולי אף יתרגהו ולפיכך כינו איברים אלו: "אותו מקום" כינוי לערות אשה (רגיל) 184 ולפעמים — גם לערות איש 185, אך ברגיל הוא נקרא, "אמה": ולישדי/וליתלי ליה לאיש באמה ולאשה באותו מקום (גטין ס ט ב). שמות אחרים לאבר הזכר: אבר (ב"מ פד א), שמש (נדה יב א), בשר (תוס' מקואות פ"ו ה"ה: המהרהר בלילה ועמד ומצא בשרו חם טמא; וכבר נמצא במקרא: ויק' טו ב ויחז' כג כ), גויה (תוס' נדה פ"ד ה"י: וגויתו כעדשה, וכן בויק"ר פ"ו ח, הוצ' מרגליות, עמ' שיג).

ואולי כונה האבר גם ב"אצבע" (נדה סו א: לפי שאין כל האצבעות שוות). אבר הנקבה כונה בשמות אלו: מקור (כרגיל במקרא), קבר (אהלות פ"ז מ"ד). ירך (מגלה יג סע"א, והשוה פ"י חז"ל לברי' כד ב), מעין (יבמות סד ב: מעין גורם; סדור רע"ג קמו: מעין חתום), כוס (נדרים כ ע"ב: אל ישחה אדם בכוס זה ויתן עיניו וכו'; והשוה גם גטין צ סע"א: כשם שהדעות במאכל כך דעות ב[א]נשים — אה"ת — יש לך אדם שזכוב נופל לתוך כוסו וכו'. פתח במאכל וסיים בכוס! 186), כור או בור (שבת קמ א — בעצות רב חסדא לבנותיו: נקיט מרגניתא [= שדים] חדא ידא וכורא [= אותו מקום] 186 בחדא ידיה וכו'). וכן כונה, "בית התורפה" (נדה פ"ח מ"א) ו"בית" סתם (שם פ"ב מ"א: לתקן את הבית; מקואות פ"ח מ"ד: האשה ששמשו את ביתה ולא כבדה את הבית. ירוש' נדה פ"ב מט סע"ד: כדי שתקנה פי הבית מבחוץ אבל לא מה שבחדרין וע"י עה"ש ע' בית).

כיוצא בו כינו חלק פנימי של אבר האשה, שיש בו, "תלתולי בשר" (רש"י) — "בין השיניים" (נדה מא ב, ירוש' יבמות רפ"ו), ומכאן הלשון, "כריסה בין שיניה" (ר"ה פ"ב מ"ח).

ואף לשער הערוה ניתן כינוי: שתי שערות (רגיל), סימנין (רגיל) ו"זקן התחתון"

(181) הכונה לברי' בוף ב ע"ב.

(182) פ"א מ"ז: יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה.

(183) השוה ש"א כ' ל': ויחר אף שאול ביהונתן ויאמר לו וגו' כי בוחר אתה לבן ישי לבשתך ולבשת ערות אמר. והשוה דברי ר' אליעזר לאדם שהפסיר ב"הודע את ירושלם" (מגלה כה ב).

(184) נדרים כ ע"א, נדה יד א, מב ב, מז ב, נח א, סו א.

(185) שבת קח א, יבמות עה ב כ"פ ונדה כה ב.

(185*) ואולי מן העברית הושאל כינוי זה לערבית המדוברת?

(186) ע"י הנוס' ברש"י ודיס וערוך ע' בור.

(סנהדרין פ"ח מ"א. ושם ניתן הטעם: אלא שדברו חכמים בלשון נקייה). ולא רק ערוה לא הזכירו בשיחה רגילה, אלא גם בגד המכסה את הערוה לא הזכירו, ולפיכך לא נזכרו מכנסים ברשימת בגדי-כהונה: ואלה הבגדים אשר יעשו חשן ואפוד ומעיל וכתנת תשבץ מצנפת ואבנט (שמ' כח ד), וכן לא נזכרו לא בציווי הלבשת הבגדים את אהרן ואת בניו (שמ' כט ה—ט) ולא במעשה ההלבשה (ויק' ח ז—ט, יג). וזהו כוונת הברייתא (יומא ה ב): מכנסים אין כתובים בפרשה (רש"י: בלבישת הבגדים לא בצוואה ולא בעשייה). ורק בסוף פרשת הבגדים (שמ' כח מב) בא ציווי לעשות מכנסים, ובו באו פרטים על החומר ("בד") ועל המדה ("ממתנים ועד ירכים"). ויהודי פרס אינם קוראים למכנסים בשמם אלא, "תחת הכתונת" ("זיר ג'אמה").

וחיי אישות, שהצניעות יפה להם, והשתיקה מובחרת 186* כונו בכמה שמות: הרגל דבר (סוכה כו ב, ע"ו יו א), הרגל עבירה (שבת פ"א מ"ג), דרך ארץ (רגיל), למשל מדרי"י נזיקין פ"ג 159: ועונתה זו דרך ארץ; פרק, "קנין תורה": במיעוט דרך ארץ, וע"י מדרש שמואל שם), דבר אחר (שבת יג ב: וישן עמי בקירוב בשר ולא עלתה דעתו על דבר אחר), מעשה (ברכ' פ"ב מ"ה: אם לא עשה מעשה: יומא עד סע"ב: אמר ריש לקיש טוב מראה עינים באשה יותר מגופו של מעשה), דבר מצוה (פסחים עב ב: חייב אדם לשמח את אשתו בדבר מצוה סמוך לווסתה 187, וכ"פ בעירובין ק ע"ב), ומכאן גם הכינוי, "טבילת מצוה" (פסח' קיא א, ב"מ פד א, נדה סו א). ובארמית, "מילתא" (נדרים צא א — אומר איש לאשתו: הדיא מילתא לא הות האידנא, צא ב: אמרה ליה מעולם לא ציערתן בדרך ארץ כי האידנא. אמר לה לא הוה הדיא מילתא האידנא; ברכות כה ב: ולא איסתיעא מילתא — רש"י: שלא היה יכול לבעול) ובשם, "תשמיש המטה" או "תשמיש", שאף הוא כינוי, השתמשו רק בהלכה.

וכן שנינו בגטין פ"ז מ"ז: הרי זה גיטך כל זמן שאעבור מנגד פניך... הואיל ולא נתייחד עמה הרי זה גט. ובתל' (עו ב): א"ר הונא מאי פניך תשמיש ואמאי קרי ליה פניך לישנא מעליא נקט (רש"י: פנים של מטה).

כתובות עב ב: חזיתיה לההיא ערביא דהוה יתבה קא שדיא פילכה וטווה ורד כנגד פניה. ופירש"י: כנגד פניה של מטה.

כינוי אף את הפועל בענין זה: בא על (הרגיל במקרא), שימש מטתו (רגיל), נזקק ל- (כתובות נא ב, ע"ז כ ע"ב ועוד), המקבלת את בעלה בבית אביה ואע"פ בתולה וכו' (תוס' סנהדר' פ"י ה"י, ופשוטה של הלכה: מי שבעלה בא עליה), נכנסה אצל בעלה (תוס' נדה ספ"ד: ומהיכן מביאין ראייה? [מ]מי 188 שנכנסה אצל בעלה וכו'), עשה צרכיו (ברכות סב רע"א: שמעיה דשח ושחק ועשה צרכיו — רש"י: ושימש מטתו), הרגיל (ברכ' כב סע"א: אבל לחולה המרגיל וכו'), אכל (כתובות פ"ה מ"ט: ואוכלת עמו מלילי שבת ללילי שבת — בבלי סה ב: רב אשי אמר תשמיש... מאי אוכלת לישנא

(179) כ"י, קופמן, לידן, ברלין, פרמא וה"י לו.

(180) כ"י קופמן וברלין: גשמים.

(186*) השוה המאמר "הכל יודעין למה כלה נכנסה לחופה וכו'" (שבת לג א), ופירש"י: ולא הוצרך אדם לפרש למה נכנסה וכו'.

(187) ואולי אף בנוי כג סע"ב — הכוונה לכך: לעולם יקדים אדם לדבר מצוה, שנהרין בשכר לילה אחד שהקדימה בכירה לצעירה וכו'.

(188) הגהתי.

מעליא כדכתיב אכלה ומחתה פיה וגו' (189), דיבר (כתו' פ"א מ"ח: מאי מדברת... רב אסי אמר נבעלה... לישנא מעליא כדכתיב אכלה וגו'), ספר עם (גדרים כ ע"ב: אינו מספר גמי לא בתחלת הלילה וכו' וכשהוא מספר וכו') (190), שהה עם (גדה יב א: ובאין ושהיו עמהו, ועי' תוס' ד"ה בין ישנות), הטיח (סנה' מו א וש"נ) לחץ (קידושין כב א: שלא ילחצנה במלחמה, מקביל לפועל, "עינה" שבמקרא).

גדה יז א: אמר רב היינו דכי הואי התם (= בארץ ישראל), בערבי שבתות הו אמרי: מאן בעי פקולי בנהמא. ופי' הערוך (ע' פקל): נהמא היינו תשמיש בלי נקיה וכו'. יבמות פ"ז מ"ה: והלך והבן ונכבש על השפחה וילדה הימנו בן. ופירש"י: נדחק ונדבק עליה... ולשון גנאי הוא (רע"ב: נדחק ובא עליה). וכבר נמצא שמוש זה במקרא (אס' ז ח): ויאמר המלך הגם לכבוש את המלכה עמי בבית, ותרגמו הארמי: ותוה מלכא ואמר הא ברם בקושטא לא אתא המן אלהן למשכוב עם מלכתא כד אנא שרי בביתא. וכן פי' ראב"ע: לכבוש את המלכה כינוי לשכיבה וכו' (190*).

וכדאי להזכיר כאן אף את המדרש: לבשו כרים הצאן לבשו דכריא ענא לשון נקי (ב"ר פ"ג ד, עמ' 117). ולהומנה לאותו מעשה משמש הפועל, "תבע" — כתובות סה א: תובעת בפה, תובעת חמור בשוק, תבעה לבת רב חסדא. ולהומנה למעשה זה שלא בהיתר השתמשו בפועל, "הישמע ל-" (רגיל). וכן המעיטו להשתמש בפועל, "זנה", וכינו בצורות שונות: קילקלה (יבמות פ"י מ"ב), וממנו "קלון" (גטין נו ב: מעשה בארבע מאות ילדים וילדות שנשבו לקלון, עי' רש"י), מנהג הפקר נהגו בה (גטין לח רע"ב) (191), עבד איסורא (גטין לח סע"א: ההיא איתתא דהות בפומבדיתא דהו קא (מ) עבדי (192) בה אינשי איסורא, והשוה גדרים צא ב) (193). ויש שלא כינו אלא השמיטו את הפועל, "זנה" לגמרי: יבמות סא ב: שמא תתפתה עליו — רש"י: תתפתה ותזנה עליו.

189) והשוה יומא עה א: זכרנו את הוגה אשר נאכל במצרים חנם רב ושמואל חד אמר דגים וחד אמר עריות (רש"י: שנאסרו להם במדבר ודגה לשון תשמיש כמו וידגו לרוב) ... ולמ"ד עריות הא כתיב נאכל לישנא מעליא נקט דכתיב ואכלה וגו'. והשוה גם ב"ר פ"ע ד: ונתן לי לחם לאכול (בר' כח כ) ("שישמרני") מגלוי עריות היך מה דאת אמר ולא ידע אתו מאומה כי אם הלהם אשר הוא אוכל (בר' לו ו) לשון נקי. וכדאי להביא שבת סב סע"ב: אנשי ירושלם אנשי שהן היו. אדם אומר לחברו: כמה סעדת היום בפת עמילה או בפת שאינה עמילה וכו' (ועי' בפ"י רש"י שם).

190) ולולי דמסתפינא הוה אמינא, שאולי לכאן שייך גם "אשה מספרת עם בעלה" (ברכות ג ע"א) ? 190*) ואולי כך יש לפרש "נכבשות" שבנחמ' ה ה (והנה אנחנו כובשים את בנינו ואת בנותינו לעבדים ויש הבנותינו נכבשות ואין לאל ידינו), שנדחקו בו כל המפרשים, ישנים גם חדשים.

191) ומכאן השם "מופקרת" לזונה (יבמות סא ב). 192) והגהתי, כ"מ: קמעבדי = קא עבדי ? 193) והשוה גם מקומות אלו: (א) גטין פ ע"ב: נישאו והי' לזינו והאי דקתני נישאו לישנא מעליא נקט. (ב) יבמות יא ב: ומאי נסתרה נבעלה ואמאי קרי לה נסתרה לישנא מעליא נקט. (ג) בב"מ צב סע"א משיב התל' על שמואל מבר' ששנתה, לא יאחוז אדם הבהמה בשעה שעולה עליה זכר וכו', ומתקן: מאי אחיזה הכנסה ואמאי קרי לה אחיזה לישנא מעליא. והשוה גם זכ"ם פ"ב מ"ב: אפי' ראה בהמה חיה ועוף מתעסקין זה עם זה (= מזדווגין). וכן בב"ר פ"ח ו, עמ' 168: מתוך שראה אותן ("הנחש את אדם וחיה") מתעסקין בדרך ארץ נתאהו לה.

והשוה כתובות עב א: שתהא ממלאה ונופצת (עי' פירש"י שם). וכן לענין עשיית צרכים. כבר במקרא כינו את המלים הכתובות בעשיית צרכים, וקראו: צואתם, מימי רגליהם (מ"ב יח כז). אבל במשך הזמן נעשו גם מלים אלו קשות לאזנם של עדיני הנפש וכינו אותן, או הסתפקו ברמז. שנינו ביומא פ"ג מ"ב: הורידו כהן גדול לבית הטבילה. זה הכלל היה במקדש כל המיסך את רגליו טעון טבילה וכל המטיל מים טעון קידוש ידים ורגלים. פעולות אלו של עשיית צרכים כונו: מיסך את רגליו ומטיל מים. ואף בכינויים אלו לא השתמשה המשנה ביחס לכה"ג, אלא רמזה זאת בפתיחה, "זה הכלל".

מכות פ"ג מ"ד: נתקלקל בין בריעי בין במים פטור. ב"ר פמ"ד ד: בשעה שאמר יצחק ליעקב גשה נא ואמושך בני נשפכו מים על שוקי והיה לבו רפה כשעוה.

ב"ר פ"י ח 81: ר' אלעזר הוה מטייל בבית הכסא, ופי' בעל מ"כ: לעשות צרכי ול' נקי דבר. שבת פ"א א: זונין על לבי מדרשא אמר להו רבותי אבנים של בית הכסא בכמה אמרו ליה כוית כאגוז וכביצה וכו'. ואותו ענין בתוס' שבת ספ"ג/יד (ירוש' שבת פ"ח יא רע"ג): ר' יוסי אומר צרור המקורול כוית כאגוז כביצה נוטלו ומקנח בו את רגליו.

ובעלי לשון טהורה אין מוזכרים בהמה טמאה בכלל וחמור בפרט ומכנים (194), ואם מוכרחים הם להזכירו מקדימים ומתנצלים ("במחילה מכבודכם", "חץ מכבודך"). ואפי' שעורים, שהן מאכל לחמורים נמנעים מלהזכיר בצבור. בפסחים ג' סע"ב מסופר: יוחנן חקוקאה נפק לקרייתא. כי אתא אמרו ליה: חטים נעשו יפות? אמר להו: שעורים נעשו יפות (195). אמרו ליה: צא ובשר לסוסים ולחמורים דכתיב והשעורים והתבן לסוסים ולרכש (מ"ב ה ח). מאי הוה ליה למימר? אשתקד נעשו (חטיין) (196) יפות. אי גמי עדשים (רש"י: מאכל אדם) נעשו יפות.

אין מוזכרים בשיחה מת מבלי להוסיף, "לא עליכם" או "בר מינך" (197). ומכל שכן שאין מוזכרים, "דבר" או "מותנא" אלא, "ריתחא" ("ב"ק ס ע"ב) (198). ואף את תכריכי המת כינו, "זוודתא" (= צידה). למשל: צביתו ליה זוודתא (ר"ה יז א, ועי' ד"ס) (199). או — "גלימא" (200) — שבת קנ ע"ב: למיגד (201) ליה גלימא, ופי' רש"י: לתקן לו תכריכין (202). או רמוז במלת, "לכבודו" — יבמות קד רע"א: אמר רבא הלכתא אחד סנדל וכו' ושל זקן

194) עי' מאמרי "בהמה, עיר ובקר ככינוי" (לשונונו כרך כב).
 195) רש"י: ומכלל דבריו משמע שהחטים לא נעשו יפות, ולא היה רוצה להוציא דבר קלן קלה (כ"י) מפיו.
 196) לי כ"מ ומ"ב ועוד.
 197) ובפי' האשכנזים משמש "בר מינך" כינוי למת.
 198) ויהודי פרט אמרים במקום "דבר" — נום נה בורד (= שם לא יזכר), ותרגום השבעים בתה' צא ג תירגם לפ"ד דבר (בשני קמצים) במקום דבר כדי לכנות, ולא שטעה בקריאה.
 199) וכן עירובין מא ב, מו"ק כו ב, ע"ז יז א (עי' ד"ס) ונדה לו א.
 200) ותכריך בוך (אס' ח טו) — תרגום שני: וגלימא דבוך.
 201) כנוי הערוך ע' ג ד, דפו: למיגוא, כ"מ וא"פ ורש"י: למיגוא.
 202) בביצה ו ע"א פי' רש"י אחרת, עי' שם.

התנאים נזכר המספר חמשה, ובשל אמוראים לא נזכר המספר, עובדא זו מוכיחה, ששינוי זה (נכון יותר: השמטה זו) לא מעשה ידי סופרים הוא. וזכור בהרבה הלכות משתמשת ספרות התנאים במספר „חמשה“ כמספר עגול (כמו עשרה ומאה וכו').

(2) מגלה יו ב: [א"ר ר' ירמיה ואיתימא] 210 [ר' חייא בר אבא] 211 א"ר יוחנן וא"ל במתניתא תנא מאה ועשרים זקנים ומהם 212 כמה נביאים תיקנו י"ח ברכות על הסדר. נביאים שעלו מבבל היו רק חמשה. בברייתא (שם טו א) שנינו: ברוך בן נריה ושריה בן מעשיה ודניאל ומרדכי בלשן וחגי זכריה ומלאכי כולן נתנבאו בשנת שתים לדריוש. נמנו כאן שבעה נביאים. אבל ברוך בן נריה לא עלה, שכן אמרו „שכל זמן שברוך בן נריה קיים לא הגיחו עזרא ועלה“ (מגלה טו סע"ב). ודניאל אף הוא לא עלה לארץ עם חבריו חנניה מישראל ועזריה, כי נשלח מבבל ע"י נבוכדנצר (ע"י סנה' צג ע"א) 218. נשאר אפוא חמשה נביאים, והם „כמה“ (הן בבבלי הן בירושלמי) שבדברי ר' ירמיה.

(3) יבמות קכא ב: א"ל ר' יוחנן („לר"ל“) לא כך היה מעשה בהושעיה 214 ברבי שהתריס כנגד 215 שמנים וחמשה זקנים וכו'. בירוש' יבמות פט"ז טו ע"ד 216: א"ר חגי לריב"ל זכור ר' בשלושי' וכמה זקני' כל שהיו מתריסין כנגד ר' הושע' וכו'. כאן מצינו להיפך: בבבלי נזכר המספר „חמשה“, ובירוש' — כמה. שמנים וחמשה זקנים — נזכרים גם בתוס' כלים ב"ב פ"ב ה"ד.

(4) ב"מ קיא רע"ב: וכולן עוברים בכל השמות הללו. בכי"מ ופלו' ויל': בחמשה שמות הללו.

סיכום

פתחנו את מחקרנו במטבע „ברכת ה"“ (במקום „קללת ה"“), שכנראה נטבע בבבל. עברנו לכמה שינויים, שנעשו משום „לישנא מעליא“ כלפי ה' או ישראל או תלמידי חכמים.

באנו לדרך הכינוי. ראינו, שחכמינו שינו גם פסוקים מן המקרא (כמובן לא בשעת קריאה בצבור) ואמרו: ובורא את הכל, ויבוא אחר תחתיו, ארור הוא מכל הבהמה, גמולו ישוב בראשו, ירד וישכב את ערלים. וכן דרשו מחבריהם ומתלמידיהם, שיכנו גוף שלישי במקום גוף שני, שלא ייראה כמקלל או מבזה את השומע. וכן כינו גוף שלישי במקום גוף ראשון „כתולה קללתו באחרים“. וכך עשו דרשנים בכל הדורות (עד ימינו אלה, בעדות המזרח עסיקינג) הן בהביאם כתוב מן המקרא והן בצטטם מקור תלמודי (משנה,

(210) כ"י ועוד (ע"י ד"ס), וכ"ה בירוש' ברכות פ"ב ד סע"ד.

(211) ד' פיורו וע"י, כ"י ועוד (ע"י ד"ס), ובהם ל' „א"ר יוחנן“.

(212) כ"י מ"ב וא"פ ומ' (שטרק) וע"י, דפו': ובהם.

(213) על הסתירה שבין דף טו א, שדניאל נמנה בין נביאים, לבין דף ג ע"א, שדניאל לא היה נביא, ע"י מהרי"ץ חיות בהגהותיו.

(214) כ"י מינכן, דפו': באושעיא.

(215) כ"י מינכן וערוך (ושם: עם), דפו' נשתכש: שהתירם.

(216) כאן לפנינו נוסח ד"ו, כי סוף פט"ו וריבו של פט"ו אין בכ"י לידן, ונראה שכתב"היד שלפני המעתיק היה חסר כמה דפים (ע"י מה שהעירוני ב"מבואות לספרות האמוראים" של מ"ר פרופ' י"נ אפשטיין זצ"ל, עמ' 556).

ברייתא או מימרא). הבאנו שורות של דוגמאות לכינויים בדרך זו מגוף א' לגוף ג' ומגוף ב' לגוף ג'.

במקום שהכינוי היה גורם לאי הבנה וטעות. השתמשו לכינוי במטבע לשון: אותי האיש, אותה אשה, ההוא גברא, ההיא/הך איתתא, הנהו/הנך אינשי. וכן השתמשו בכינוי „שונא“, „מאן דסני לי“, „נכרי“ ו„עבד“. ופעמים לא רצו להזכיר שם אדם או שם מקום, שלא לבייש אותו אדם או את בני המקום, ואמרו „פלוני“. וכן מעשה לא נאה, הידוע לשומעים או לקוראים, לא פירשוהו ולא פרטוהו, ורמזוהו בלשון „וכמעשה שהיה“ או „כדאיתא“.

להלן עסקנו ב„לשון נקיה“. בני המזרח בכלל ואבותינו בפרט שמרו מאד על טהרת שפתיהם ונקיון לשונם. בשיחת רעים — ומכל שכן לפני צבור — נמנעו מלהזכיר כמה שמות ופעלים. לא הזכירו נעל, ערוה (וכל דבר המזכיר אותה: שער, מכנסים), חיי אישות וכל הקשור בהם, עשיית צרכים, בהמה טמאה בכלל וחמור בפרט. כן נמנעו מלהזכיר מיתה וכל הכרוך בה (תכריכין ומלאך המות). והרבה דברים, שלא רצו להזכירם, כינו אותם ב„דבר אחר“.

להלן עסקנו ב„לשון נקיה“. בני המזרח בכלל ואבותינו בפרט שמרו מאד על טהרת שפתיהם ונקיון לשונם. בשיחת רעים — ומכל שכן לפני צבור — נמנעו מלהזכיר כמה שמות ופעלים. לא הזכירו נעל, ערוה (וכל דבר המזכיר אותה: שער, מכנסים), חיי אישות וכל הקשור בהם, עשיית צרכים, בהמה טמאה בכלל וחמור בפרט. כן נמנעו מלהזכיר מיתה וכל הכרוך בה (תכריכין ומלאך המות). והרבה דברים, שלא רצו להזכירם, כינו אותם ב„דבר אחר“.

סיימנו את מחקרנו בהמנעותם של סופרים (ואולי אמוראי בבל ?) מהזכיר את המספר „חמשה“, כבני עדות המזרח בימינו. הקדשתי מחקרי זה לרעי ועמיתי, אשר נקי כפים ובר לבב היה. ועולה לא נמצא בשפתיו, ובשלום ובאהבה הלך עם חבריו ותלמידיו. יהי זכרו לברכה כינינו ותורתו לא תישכח מפינו.

Table with multiple columns of text, likely a list of references or a detailed index, containing various Hebrew words and phrases.

- נד א 127
- סה א 140
- עב ב 141
- עב ב 139
- קג סע"ב 142
- קד א 124
- קיא א 131
- נדריים כ ב 140, 138, 129
- מ א 127
- מט ב 134
- נ ב 134
- צ סע"ב 133
- צא א 139
- צא ב 139
- סוטה ט רע"ב 124
- לד ב 120
- לו ב 127
- מא ב 121
- מח סע"א 120
- מט רע"א 126
- גטין כח א 125
- לה א 126
- לח סע"א 140
- לט סע"ב 134
- מ א 124
- מה סע"א 128
- נה סע"ב 133
- נו רע"א 143
- נו ב 120
- נו ב 140
- נח א 136, 121
- סח ב 132
- פ ב הע' 193
- צ סע"א 138
- קדושין כב א 140
- כו ב 130
- לג סע"ב 137
- סו א 130, 131
- פ ב 137
- בבא קמא עט ב 121
- פג א 133
- צו ב 122
- קיג סע"א 136
- יומא ה ב 139
- יב ב 121
- לט ב 128
- עב רע"ב 122
- עד סע"ב 139
- עה א הע' 189
- עו א 127
- עו א 121
- פג סע"ב 132
- פו סע"ב 126, 128
- סוכה יח א 136
- נב סע"א 135
- ר"ה יז א 141
- כא א 128
- כה א 126
- תענית יח ב 130
- כ רע"ב 131
- כד א 129
- זגלה יא א 120
- טו א 121
- טו ב 126
- טו סע"ב 132
- יז ב 144
- מז"ק יז א 133
- יח רע"א 130, 142
- כא ב 129
- כה ב 126
- חגיגה טו א 132
- יבמות יא ב הע' 193
- סא ב 140
- סג ב 129
- סה ב 134
- סו א 127
- קד רע"א 141
- קיה א 125
- קכא ב 144
- כתובות ט א 136
- כו ב 122
- לד א 127
- נא ב 127

מפתחות

- א. מקרא
 - שמות כח ד 139
 - ש"ב יב יד 135
 - תה' צא ג הע' 198
 - אס' ז ח 140
 - נחמ' ה ה הע' * 190
- ב. משנה
 - ברכות ב ה 139
 - שבת טו ו 128
 - יומא ג ב 141
 - מגלה ד ט הע' 51
 - תענית א א 138
 - יבמות ז ה 140
 - כתובות א ו 134
 - א ח 140
 - ה ט 139
 - ז ה 142
 - ט א 124
 - נדריים ה ו 125
 - גטין ו ו 125
 - ז ז 139
 - ב"ק ט י 125
 - מכות ג יד 141
 - תמורה ו ב 135
 - תמיד ד ב 143
 - מדות ב ג 123
 - מקואות ח ד 138
 - נדה ב א 138
- ג. תוספתא
 - יומא א יב 128
 - חגיגה ב ג 122
 - סנהדרין ח י 139
 - מקואות ו ה 138
 - נדה ספ"ד 139
- ד. מדרשי הלכה
 - ת"כ בהר ט ד 120
 - מדרש תנאים 6 122
- ה. ירושלמי
 - ברכות פ"ב ה א 122
 - ה ב 142
 - פ"ג ו ג 133
 - שביעית פ"ו לו ג 131
 - ספ"ט לט א 133
 - עירובין פ"א יח ג 135
 - שקלים פ"ג מז רע"ג 134
 - סוטה פ"א טו ד 134
 - סנהדרין פ"א ל ב 121
- ו. בבלי
 - ברכות י רע"ב 130
 - יא רע"ב 124
 - יד סע"ב 120
 - יט א הע' 5
 - כה ב 139
 - נו א 130
 - ס א 132
 - סב רע"א 139
 - שבת יג ב 139
 - יז ב 142
 - לג א הע' * 186
 - סב סע"ב הע' 189
 - פא א 141
 - פח סע"א 135
 - קד א 121
 - קטז א 126
 - קכט א 142
 - קמ א 138
 - קמ ב 142
 - קנ ב 141
 - קנב א 129
 - עירובין מה א 122
 - ק סע"ב 129
 - פסחים ג א 142
 - ג סע"ב 141
 - סט א 129
 - עב ב 139
 - קיב א"ב 143
 - קיב ב 137

בבא מציעא ס ב 124
 עה ב 122
 פד ב 130
 פו א 132
 צב סע"א הע' 193
 קיא רע"ב 144
 בבא בתרא ד א 131
 י" א 135
 יא רע"א 126
 מז א 136
 נח א 134
 עד א 128
 פט א 130
 קמו סע"א 129
 קמו סע"ב 125
 קנא ב 134
 סנהדרין ה ב 133
 ט ב 125
 יט א 137
 לו ב 131
 מד סע"ב 137
 מו סע"ב 132
 גד א 135
 סד א 127
 סה ב 130
 פב סע"א 127
 פו א 136
 צא א 134
 צב סע"ב 130
 צג רע"א 132
 צו א 132
 צו א 134
 צט רע"א 135
 קד ב 123
 קו א 135
 מכות ה סע"ב 128
 י" א 121
 שבועות כ סע"א 129
 לו א 123
 ע"ז יז א 127
 יז סע"ב 133

יה א 126
 יה ב 137
 כו רע"א 135
 כו א 134
 לו ב 137
 מא א 120
 מא רע"ב 132
 מג א 120
 עו סע"ב 132
 מנחות לה א 142
 מא א 141
 פ סע"ב 129
 צה סע"ב 129
 קג סע"ב 132
 קה סע"א 125
 חולין לט סע"ב 131
 מג סע"ב 135
 נא א 132
 קי סע"א 127
 בכורות ה רע"ב 125
 כריתות יח רע"ב 125
 גדה יב א 140
 יז א 140
 לג ב 128
 סו א 138

ז. מדרשים

בראשית רבא פ"א ט 132
 פ"ב ד 122
 פ"י ח 131, 141
 פ"א ה 133
 פ"ג ד 140
 פ"ח ו הע' 193
 פ"ל ז 133
 פל"ו יא 131
 פמ"ד ד 141
 פ"ע ד הע' 189
 פצ"ד 133
 פסיק"ר כ"ב 142

שנאת-ישראל באימפריה הרומית לאור ספרות חז"ל*

מאת

משה דוד הר

סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה נתפרסם מאמרו החשוב של יצחק היינמן „היהדות בעיני העולם העתיק“¹, שבו העיר על כך, שעדיין לא ניתנה הדעת כהלכה על ספרות חז"ל כמקור להכרת שנאת-ישראל בימי קדם — מקור, המגלה לנו ביחוד, את רגשי ההמון הלא-ספרותי. ובאמת, עם כל ההתקדמות, שחלה בדור האחרון במחקרה של שנאת-ישראל בתקופה הקלסית — התקדמות, ששיחררה אותנו לחלוטין מכבלי האפולוגטיקה של המאה ה"ט ושעליה חייבים אנו תודה ביחוד לחוקרים כיצחק היינמן ויחנן לוי — עדיין לא נעשה הרבה בתחום מחקר המקורות שבספרות חז"ל, המעידים על שנאת-ישראל באימפריה הרומית. ואף מה שנעשה — ובתוך זה הערותיו הקצרות והמאלפות של היינמן עצמו באותו מאמר — לא בשיטתיות נעשה. דומה, שגם לא ניתנה עדיין הדעת על עובדה יסודית מאלפת. בשרידיים היווניים והרומיים של ספרות שנאת-ישראל משתקפים שני רבדים שונים של אותה תופעה. האחד — הרובד הגבוה, הספרותי (אולי אפשר לראות בו מעין ביטוי בלתי-רשמי לחוגי השלטון), שנציגו המובהק ביותר הוא Tacitus; והשני — הרובד הנמוך, ההמוני, שנציגיו המובהקים ביותר הם הסאטיריקנים בני המאות הראשונה והשנייה לספה"ג. הוא הדין בספרות חז"ל — אף בה משתקפים אותם שני רבדים של שנאת-ישראל. שכן מצוי בה לא רק הרובד ההמוני, שבא לידי ביטוי בדיאלוגים עם פשוטי-עם ובתיאורי סאטירות אנטי-יהודיות שבתיאטראות וקרקסאות, אלא גם הרובד הספרותי, שבו עדיין לא הבחינו, כמדומה, כלל.

דיון זה מוקדש למקורות על התקופה שעד חלוקת הקיסרות. אך קודם לדיון בגופם של המקורות שבספרות חז"ל, ראוי להעיר תחילה על שאלת זמנם ומהותם. המקורות הללו — ובעיקר אלו, השייכים כנראה לרובד הספרותי — מצויים רובם במקורות ספרותיים, שהם מאוחרים ביותר מבחינת זמן סידורם או עריכתם (כגון המדרשים המאוחרים לאסתר — לרבות „תרגום שני“). ארץ-ישראל היתה תחת שלטון רומי במשך פרק זמן של קרוב לשבע מאות שנה (מכיבוש פומפיוס ועד הכיבוש המוסלמי); ומחציתו השנייה של פרק זמן זה שייכת בעיקרה לתקופה, שבה הפכה כבר המלכות למינות. מובן איפוא שלענייננו יש להבדיל היטב בין שנאת-ישראל האלילית לבין שנאת-ישראל הנוצרית. אולם מן המפורסמות, שאינן צריכות ראייה, היא העובדה, שזמן עריכתו או סידורו של חיבור מדרשי חז"ל אינו מעיד ולא כלום על זמנו של מקור אנונימי מסוים שבאותו חיבור.

* מאמר זה הוא פרק מעבודת מחקר, הנעשית באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכת פרופ' א"א אורבך.

(1) ציון ד' (תרצ"ט), עמ' 269 ואילך.